

चैलवै ५२

वतएस्मजलरु
प्रः फत्रा रुमि
छितमकांते
यत रु पेवाका
छैः ४

इमीनामर्पणायविस्तीर्णपंधानं कृतवान् तंपंधानं अनुगच्छामीति वाक्यार्थः ॥ अ
त्र सूर्यीयेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी पंधामिति पंधानमित्यत्र नकारलोपश्चादसः ॥ अथैत
वै इति शृणुता विसस्मादनुपूर्वात्कृत्यति धातव इति प्रतिपूर्वाद्धाते रूपं ॥
अक इति करोतेर्लुङ् प्रथमैकवचने सिप्रस्यः ॥ बज्रलंछं दसीति वज्रवच
नादिट् न सवति धातोर्गुणोरपरत्वं दलंतादिना विन किलोपः रेफस्य विसर्गः
रुदया विध इति रुदयमा विधतीति किप्र नमो वरुणायैति वरुणाय नमः ॥ अस्त
ऊतः वरुणस्य जलरूपपाशं क्रमेणोत्तया अघीतिर्ज्ञायते सा वरुण नमस्कारे
णायनीयते तेन वरुण नमस्कारपूर्वकं जलावतरणं कृत्यते इति ऊर्ध्वेते श
तं वरुणये सहस्रं यज्ञियापाशा विद्वतां महान्ते स्ते सिर्जो अघ सवितो तविसुर्विश्वे
सुवेतुः मरुतः स्वर्कां हे वरुण मे तव ये यज्ञिया यज्ञ संबंधिनः शतं पाशाः सहस्रं वा

सूत्रे जलरूप
य पत्ते ३
भित्तिलो वरु
एस्मपाश ३

शिवः
३

अपदेपादाप
तिधानवेक
तात्पर्यवक्तृ
दयाविद्य

उ
तमेवंप्रधानं

इदं वक्तुं केतिष्ठस्य ब्रह्मलोकोय कल्पते आसः समुष्टितं श्लोकमपिश्रुताधी
तैविशिष्यते चतुर्णामपिवेदानां कैवलाध्ययनादिनाः अनूचानां ग्रंथिनः श्रे
ष्ठाः विधिस्मोधारिणः श्रुताः धारिण्यश्चार्थतत्त्वज्ञास्तेस्योप्यधात्मवितकाः ॥१॥
अथ कातीयस्नानमंत्रव्याख्या " उरुं विराजावरुणश्चकारोऽसूर्यामिषं सोम
वेसवां यं गिरिः १ हियस्माज्जलस्य राजावरुणः सूर्याय सूर्यस्य पंथां पंथानं
उरुं विस्तीर्णं वकारकृतवान् तस्मात्तं पंथानं अदं अवेत वै अनुगच्छामीत्य
र्थः यज्ञोत्तरे स एव वरुणः अपदे अकाशे सूर्यस्य पादानां रस्मीनां प्रतिधातवै
अप्यणाय अकः कृतवान् अविश्वः तस्य पदे अपदे अपदे न त अपि च स एव व
रुणः रुदया विधश्चित् रुदया विधः पिशुनस्यापि अपवक्तानियामकः चित्
अप्यर्थे तथा च जलस्य राजा पिशुनस्यापि नियामको वरुणस्य अकाशे सूर्यस्य

पादाः ४

विचक्रमेका
 कान्तवान्ति
 पुत्रान्॥ स
 न प्रल्लिखे

वितानाः विस्तीर्णाः पाशाः किं नृतांसहंतः उत्कृष्टातेनिः तेषां अघनः अस्मै
 वितासुचंतुमोचयतुः ज्ञेयमुचये विलुप्तमोचयतु विश्वे विश्ववर्तिनः मरुतश्चतु
 ह्ययथास्मात् एव अर्कोश्चमोचयंतु सुमित्रियातः आपः कषधयस्तंतु दुर्मित्र
 यास्तस्मै संतु योऽस्मान् द्वेष्टियंववयं विष्मः आपः कषधयश्चनः अस्माकं सुमित्रि
 याः साधु मित्रत्वेनावस्थितां संतु दुर्मित्रिया इति ता एव तस्मै दुर्मित्रियाः दुष्टमित्र
 त्वेनावस्थिताः संतु तस्मै कस्मै यो अस्मान् द्वेष्टि अर्थात् शत्रुः यंववयं विष्मः अ
 र्थात् शत्रुमेव इदं विलुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूहं स्यात् ॐ सुरे इदं जगत् वि
 स्तुं ॥ अथा विष्णुव्याप्तौ विष्णुर्वापकः किंच स त्रेधा पदं निदधे तूष्मं तरिज्ञस्तुल्यो
 केषु अभिवायु सूर्य रूपेण त्रिधा पदं निहितमनित्यर्थः किंच अस्यैव विलोः अ
 न्यत्पदं तं रं विज्ञानमयानंदमयवैतमहत्तममित्येवं लक्षणं समूहं अंतर्हितं अ
 न्तर्देहेन्द्रियमनो जीवनावेन विक्रान्तिरिति विष्णुः २

विज्ञातमिति यावत् अर्थादतात्मनिः पांशुरे इति लुप्तो यममेतत् तेन पांशुलमे
 वरत्नयोरेकत्वस्मरणान् तथा च यथा पांशुले पांशुमये प्रदेशे निहितं अन्यत् च
 आंतरं समूहं दर्शनायोग्यं सवनीतितात्पर्यं तदुक्तं विष्णोः परमं सदा ध्यायं २ पदं
 तिष्ठत्यः दिवी च चक्रा ततमिति अयो अस्मान्मातरः शुद्धयंतु घृतेन नो घृत
 वः पुनंतु विश्वं धि रिषं प्रवहंति देवी रुदिदास्यः शुद्धिं त एमि आप उच्यंते ।
 अया एता आपः मातरः जगती निर्मात्राः ता अस्मान् शुद्धयंतु शोधयंतु किंच
 नो अस्मान् घृतेन पुनंतु यज्ञयोग्यं कुर्वंतु किंभूताः आपः घृतवः घृतेन पूरयंतीति
 घृतवः घृतं अया परमं तेजः पवित्रं च तथा च श्रुतिः तदे सुहृतं घृतेन पुनंति इति
 सुवृत्ति प्राणा घृतप्रेशः इति मेधा नीतिगो तमः स्तुति पूर्व यच्च क्रियत इति स्तोत्रं
 विश्वमिति ह्रियास्मात् विश्वं सर्वं रिषं पापं देवी देव्यः तव सः प्रवहंति मार्जयंति रेयो

शिवः
 ४

नयः । तथा च ज्ञानेन मुनिः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः सन्तुष्टः
 ३७५० नयः ३

विप्रमितिपायनाच्च नीदुत्तवतः यस्मात्स्वभावत एव सर्वरिधपायं धर्मेण
 नाशयंतितवतः तस्मात्सुदमपियायुनाशयेत्यर्थः उदादिष्यइति उदित्यनेन
 बहिर्तेन एमीमं चामि मानस्तो कइति व्याख्यांस्तस्मात् रुद्रियव्याख्याने प्रष्टव्यं इमं
 मेवरुणश्रुधीदवद्या चमृडयत्वामवस्युराचके हेवरुण अघमेमदव आका
 नंश्रुधीः शृणु अस्मांश्च आमृडय आसुखय मृडसुखेन कालांतरं नापेक्षणीय
 मित्यर्थः किंकारणं यतश्चामदमाचके कामये आवकइति कतिकर्म क
 यंतूतं कुमये अवस्युः आत्मनोधनं रक्षणं वा इच्छन् गच्छ रक्षणं धनं चैतत्त्वा
 यामीत्येतदित्यदर्थो ज्ञेयः अयेतदः अवणात् कृत्वियदिति अहं ब्राह्मण
 वयीलक्षणेन वंदमानः स्तुवन् सन् यत्स्वयोजनार्थं त्वां यामि उपसर्णामित
 देवाय यजमानः आस्त्रं शोहवित्तिरुपस्थितैः अतः हेवरुण अहेडमानः अ
 तत्त्वा यामि ब्राह्मणवदमानस्तदाशक्ते यजमानो हवित्ति अहेडमानो वरुणे हवोद्यु
 रूशं सन्तुष्टः प्रमोक्षीः ॥ १॥ ३

तत्रोद्ग्रेव तस्य विद्वान्देवस्य हेडोऽनुवयासि सीष्टा ॥ यत्तेष्टो वह्नि तमः प्रोऽनु ।
 तानो विश्वा देवा मि प्रमुमुक्षुः सन्त ॥ १७ ॥

कुर्वन् इह कर्मणि वर्तमानः नः अस्माकं प्रयोजनं यज्ञसमाप्तिलक्षणं बोधिबुध
 स्व देवुरुशं संबहु संस्तवः नः आयुः मा प्रमोषीः मा धंडय त्वन्नोऽस्मादि हे अग्ने
 त्वं नः अस्मान् प्रतिवरुणस्य देवस्य हेडः क्रोधं अवयासि सीष्टाः अवगमय दुरीकु
 रु त्वं किं नूतः विद्या न जानानः क्रोधमिति शेषः अवयासि सीष्टा इति यमु
 प्रयत्ने इत्यस्य एतत्स्यादपूर्वस्य लिङि रूपं यस्मात्त्वं यत्तिष्ठः याद्य तमः वह्नि
 तमः वोढं तमः अथात् हविषां शोशुवानः देदीप्यमानश्च तवसि तस्मात्सार्थ
 ये अस्मत्तः विश्वा विश्वा नि सर्वाणि देषां सिदौर्त्तानि प्रमुग्धि प्रमोचय सत् ३
 नोऽस्मादि हे अग्ने सत्त्वं एव प्रार्थ्यमानः अस्माकं अवमः अ वटतमः पालयिषु
 तमः सवज्जतीर्वत्या तय एत गत्या वानेदिष्टश्च निकटतमो सव कस्मिन् समये
 अस्या उषसः सुष्टौ विच्छेदावकिने काले अस्मिन्नेवाहनीय लिप्रायः ततश्च व

शिवः
 ५

अस्मत्तः

यच्च अवगततोस्माकं वरुणं यजराणाः रममाणः सन् यदा गदाने हविः ददानः
 ततो वीहितक्षयः अर्थात् पुरोडाशं किं तत् पुरोडाशं मृडीकं सुखकरं ततोस्मा
 कं सुहवः स्वाकाने ऐभिन्नवमापो मोषधीरित्यादि हेवरुणं नृषधीर्महिंसीः अप
 श्रमाहिंसीः किंच हेराज नृवरुण ततः धाम्नः पाश समन्विता तस्यानात् नोस्माकं
 मुंच मोचयंतो विभिमः इति प्रायः यदा कुञ्जरिति किंच हेवरुण ततस्तस्मादेनमः
 नोस्मान्मुंच मोचय अर्थात् गोवधात् यै तोगावः अघ्ना अहिंस्या इति आहुः
 अर्थात् वेदस्मृतिलोकवाक्यानि वयंच इति अनेन प्रकारेण ताः शयामहे हिमा
 मः तथाच अहिंस्याः पूजनीयाश्च हिंसामिति तद्धिंसा जनितं पापं नाशयेति वाक्या
 र्थः । उद्धर्तमिति । उदित्ययमुपसर्गः नृश्रया ये सत्रसंबध्यते वरुण अस्मत् अस्म
 त्तः उत्रमं उर्ध्वस्थिततावत्पाशं उच्छ्रयाय ह्यपीह सोर्ध्वनय अधमंच पाशं अवा

५०४ ४

५

म

वेन

चीनं अवस्थापय मध्यमं च पात्रं विश्रयय अथैवं कृतं सति हे आदिस्य। अदिनेः पु
त्रतवृत्ते कर्मणि वर्तमानः अनागतोऽनपराधाः धर्मं अदितये अदीनतायै स्या
म भूमिं चेतु माशपण्यादिसादि पाशात् मुंचेतुं अथो अतन्तरं नत अपि च यमस्य य
मबंधिनः पट्टीशात् बंधनात् मुंचेतु संदानमर्चं तं पट्टीशमिति दृश्यत इत्युच्यते
किंच सर्वस्मात् देवसंबंधिनः किल्बिषात् पापात् मुंचेतु अवच्छेत्तादि हे अवच्छे
य ज्ञयत स्वं मित्राणां नीचैः कण्ठोसि निचे कुरसि नीचैश्चरणोसि तं बोधये
वे देव कृतमेनः अवयासिषं अहम पनीतवान् देवविशेषकृतं देवकृतं कैः सह
देवैः सह किंच मर्त्यैः मनुष्यैः अर्थात् कृत्विभिः सह मर्त्यकृतं पापं अवयासिषं म
र्त्यविषये कृतं मर्त्यकृतं अतस्त्वं हे अवच्छेद देव विषयः पादि देवसंबंधिनः बुधः
वधात् पादि रह ब्रूमि ति हिंसार्थः कितंतः कथं भूतात् वधात् पुरुरा ब्रह्मरादाने।

शिरु
६

नेपथ्य

बहुकालोपसोगमत्तानदातुः अर्थात्संसारलक्षणाबाधात् यदा रुशदे रुवंति
प्राणींस्मिन्संसारे इति पुरुषा वास्तवस्मात् पुरुषा वास्तवसंसारदिसर्गः इदमापद्
त्मादिहेत्रायाः इदं पञ्चसंबन्धिपापं प्रवदत अथ न यत् किंच अवद्यं अवदनीयं अ
तिशयादितत्प्रवदत यच्चमलं शरीरसंलग्नं तत्प्रवदत यच्च अमृतं मिथ्यैव
अतिउज्ज्वलं उज्ज्वलानस्मि अर्थात्परिचरणीयं सेवनीयं यच्च अनीरुणं अन
पराधिनं अतिशये अतिशयिवा नस्मि अपराधी हि विभेति अतो नीरुशदेना
पराधुच्यते यदा अतिलुनातिच्छिन्नतिमर्माणिय उच्चरितं सन्न ५ नीरुणं त
स्मादेनसः आयः पृथक्कुर्वंतु पवमानश्च सोमो वायुर्वा मंचतु मोचयतु हविष्य
तीरिमा इत्यादि इमा आयः हविष्यतीः हविषा संयुक्ताः हविष्मान् हविषायु
क्तेर्यथा यजमानः आविवासति परिचरति वासतिः परिचर्या यां वर्तते देवो

रुद्रि

क्रुति

कलोल

धरोयज्ञो ह विष्णो नस्तु अक्षिरिति शेषः सूर्योऽपि ह विष्णो नस्तु एतस्मै वैष्टुताति
यष्टतपतीत्यसि प्रायः देवीराष्टमादि हेऽप्रापः देवः अपानपातसंज्ञः वः यु
ष्माकं यः कर्मिः जलसंघातः तं शुक्रपेत्सो देवेभ्यः दत्तं प्रयच्छत शुक्रशब्द उच्य
लक्षणां यः शुक्रसोमादिग्रहपातस्यो देवेभ्य इत्यर्थः ते केयेषां देवानां द्रव्यं ना
गः स्यः अंशः सवयः कलोलः किं तूतः हविष्यः यज्ञियः पुनः किं तूतः इन्द्रियैवा
नू इन्द्रियशब्देन वीर्यमभिधीयते वीर्यवानित्यर्थः छांदसं दीर्घत्वं मदिंतमः मद
यित्तमः पुनः किं तूतः देवता देवान् प्रतिपाद्यी देवमनुष्येत्यादिना प्रापत्ययः ॥
कार्ष्णि रसीत्यादि हेऽर्पः त्वं कार्ष्णि रसि अंशमसि कृषिविलेखने देवताया न
क्रिसिरिति शेषः त्वात्वां समुद्रस्य जलस्य अक्षित्यै अनुपक्षीणतायै अन्तयामि
उद्धृतामि आपो वै समुद्र इति श्रुतेः किंच हेऽप्रापः अक्षिः सम्यग्मत संगच्छ

शिवः
७

त उषधीतिः व्रीहिः यवादिनिःसहोषधीः सुजमसूरादिकाश्चसमगम
 न तेनताः सम्यगुत्पद्यन्ते अपांकारणत्वादोषधीनामिति तावः ॥ अयोदेवमतीरि ५
 गङ्गा त्वादि ॥ अयोपः देवा अश्व नताः गृह्णामीति शेषः किंभूताः अपाः मधुमतीषु मधुस्तादुवती
 नः किंभूता उर्जस्वतीः अन्तवतीः उर्जमन्नं राजस्वः राजानंयाः सुवर्ते जनयं
 तिता राजस्वः चितानाः चेतयमानाः परिदृष्टकारिणीः किंचयातिः मित्रा
 वरुणौ च सविचक्ष अतिषिक्तवन्तो देवा इत्यनुवृत्तिः यातिश्च देवाः असरातीः
 अरातीः शत्रुसेनाः अतीस इन्द्रं अनयन्तीत वन्तः ॥ छुपदादिवेति संधाप्रकर
 णोलेखयन्ती ॥ शान्तो देवीरित्यस्य व्याख्यानं आद्यप्रकरणो द्रष्टव्यं अपांरसमुद्भय
 मित्यादि ॥ अपांयो रसः सारः वायुः एषवापांरसो यो यं पव इति श्रुतेः ते गृह्णामि
 किंभूतं रसं उद्भयसं उक्तं वयोनं यस्मात् उद्भयसं सूर्ये समाहितं सतं किंच

अयं रसस्य वायो रसः प्रजापतिः देवायः बोधुष्मा कंतमपि शुक्लामि उन्नमं
 उत्कृष्टं आ यो देवी रूपसृजं त्यादि प्रक्रमदन्नि रुच्यते हे अग्रे यां देवी आपः अ
 पः उपसृज उपसृज सि विक्षिप सि अर्थात् वृष्टि रूपाः तासां स्तम्भगतानां आस्था
 नात् समीपात् जोषधयः उज्जिहतां उगच्छन्ति किंत्वा उषधयः सुपिप्पलाः सुफ
 लाः पिप्पलं फलं बुच्यते आपः किंत्वाः मधुमतीः रसवतीः किमर्थं विसृजसि
 प्रजास्यः प्रजानां अस्ताय अयस्मत्वाय सावप्रसयः यस्मात्वाधिः पुनंतु मापि लोपः
 तरुतादि मामां पितरः पुनंतु पवित्रं कुर्वन्तुः किंत्वाः सोम्यासः सोमसंपादि
 नः किं वपितामहाः पुनंतु प्रपितामहाश्च केन पवित्रेण शतायुषा शतमायुर्य
 स्मात् तच्छतायुः यद्वा कारणो कार्योपचारात् पवित्रमेव शतायुः पुनंतु मापिता
 महाश्वादि तथा मामां पितामहाः पुनंतु आदराद्योपमत्पासः विशेषार्थो वा

शिवः
 ८

प्रपितामहाश्च

तथा विश्वं सर्वं आयुः अहं यस्मै वै व्याप्नुयां प्राप्नुयामित्यर्थः अम-आयु-धं षीमादि ।
 हे अग्ने यतस्त्वं स्वप्नावत एव आसं विपवसे आयुः प्रायकानि कर्माणि वेष्टयसे ।
 अतः प्रार्थ्यसे अर्जुन दध्याकपसे च न द्रष्टव्यं व्रीह्यादिनः अस्माकं अस्त्ववः अनु-
 जानीहि एतच्च जीवनहेतुरित्यभिप्रायः आरेहर एवात्र स्थितं संतं दुष्टानां दुष्टं
 श्वानं वाधस्व पीडितं कुरु शुनः कावृदुर्जन प्रवृत्तयो लक्ष्यं ते तैरहितः पुरुषः य-
 रमायुः प्राप्नोतीत्यभिप्रायः पुनंतु मे सा दि देवजनाः देवानुगामिनो जनाः मामां पु-
 नंतु मनसाः युक्राधियश्च बुद्धयः पुनंतु कर्मणि वा किंच विद्मानीन्तुता निच पुनं
 तु हे जातवेदः अमे त्वमपि मामां पुनीहि पवित्रेण पुनीहि मे सा दि हे अग्ने मां प-
 वित्रेण पुनीहि किं त्वत्स्वं शुक्लेण शुक्लेन शोचिषा बलेन दीयत्र दीयमानः किंच
 हे देव कृत्वा कर्मणा तांस्तान् कृतव्यजान् अनुकृतौ मां पुनीहि यत्ने पवित्रमिमा-
 कृतौ

दि देवमेतेतव अर्चिषि अंतरामध्ये यस्य सवित्रं विततं प्रसारितं वर्त्तते तेन पवित्रेण
 ब्रह्मत्रयी लक्षणपरं वा पुनातु अमृतं ज्ञातेनेति शेषः पवमानः सो अद्येसादि
 स एव पवमानः सोमः अद्यास्मिन्नेह निपवित्रेण पुनातु किंभूतः पवमानः वि
 चरिषिणिः द्रष्टा कृताकृतप्रसवेककद्रसर्थः यश्च स्वप्तावतः पोतारक्षकः वायुः
 समांघ्रनातु उतास्यां देवसवितश्चिन्त्यादि देसवितः देवमुतास्यां विश्वतः सर्व
 तः मांघ्रनीदि कास्यां पवित्रेण सवेन च सवेन अनुजया वैश्वदेवी सुराकुंतीष
 क्रमात् पुनर्तीपावनं ऊर्वाणाः आगात् आगतायस्यां द्रष्टा वक्षः धाराः तन्त्रः तनुः
 शरीरं किंस्तताः धाराः दीतदृष्टाः काम्यवीराः काम्यतेहि सुराधाराः तयाम
 दंतः मोदमाना वयं सधमा देषु सदमादनेषु रयीणां धनानां पतयः स्याम सधमा
 दस्य योश्चंदसीति सहस्य सधादेशः चिसति मांघ्रनास्मिन्निदितिसतिः ज्ञानप

वैश्वदेवी पुन
 तीत्यादि ॥

शिवः
 ए

तिः आत्मानोवा मां भुनातु ॥ १ ॥ अथवा प्रजापतिः प्रजापतिर्वैचिस्र
 तिश्चुतेः वाक्यनिर्वहस्यतिश्च मां भुनातु सविता देवश्च मां भुनातु केन अष्टिदेवा
 अनुपहतेन पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिनिश्च देवपवित्रपते तस्य पवित्रप्रतस्य समयज्ञ
 मानस्य तव प्रसवे आश्रयां वर्तमानस्य देसवितः एतन्नवतु किंयत्कामः अहं आ
 त्मानं भुनेयावयामितच्छकेयं शङ्कुयां यज्ञस्यां तं गच्छामीत्यसि प्रायः ॥ आर्यगौरिमां
 दि अयमभिप्रक्रमात् ऐश्वर्येणाक्रांतवान् जगदिति शेषः किंस्तुतः गताया सुता
 सुक्रियास्त्विति शेषः पुनः किंस्तुतः दृष्टिमाना रूपः असदन्मातरं पुरः यः अग्निः
 प्रातरादिसरूपेण इमां मातरं दृष्टिर्वीपुरः पुरस्तात् प्राच्यादिशि असदत् आसीद
 ति अर्थात् इमं लोकमग्निरूपेणानुगृह्य किंच पितरं च प्रयत्नः संसुः पितरं
 ध्रुलोकं ब्रह्मलोकं वायुर्नंदतीत्यनुषज्यते स्वः सुत्वरूपः आदित्यः इति काती

आयगौ ८
 विरक्रमीद
 सदन्मातर
 पुरः पितर
 च प्रयत्नः ॥

प्रज्ञानमंत्रव्याख्या अथसंध्यामंत्रव्याख्या कृतंवेत्यादि अयंवरुद्येदीयोमंत्रः अ
 यरश्चतैविरीयः तत्ररात्रिरजायतेतिपाठः समुद्रोर्णवइतिच अकल्पयद्दिव मि
 तिचसंहित सचमंत्रोमाध्यंदिनीयैर्नपठनीयः २ रात्रिर १० पाठः समु
 द्रोर्णवइतिच अकल्पयद्दिवमितिचसंहितासचमंत्रोमाध्यंदिनीयैर्नपठनीयः
 याज्ञवल्क्येजीर्णत्वात् कृतंसप्तमितिचब्रह्मणोनामुतथाचश्रुतिः स्मृतिश्चकृत
 मेकाक्षरं ब्रह्मसंज्ञानमनंतं ब्रह्मेति तत्रातिष्ठैतद्धीर्षतेनायमर्थः कृतंयसं
 च अतिष्ठदितिशेषः अर्थात् सृष्टिपूर्वकालेतथाचतदानीकेवलंब्रह्मैवासी
 दित्यर्थः ततस्तदनंतरंप्रलयावस्थायामेवरात्री अजातंय रात्रिरासीत् रात्रिश्च
 ऐनांधकारउच्यते तथाचसकलमंधकारमयमासीत्यर्थः तेजोत्पावस्यैवांधका
 रत्वात् रात्रेऽंधाधीनत्वेनतदानीमसं सवाः सृष्टिर्नावः तथाचस्मृतिः आ
 दि

शिवः
 १०

निमीलप्रभृतिभ्यः ॥ स धाता यथा पूर्वपद्यते ए सूर्ये चेदुभयोः अकल्पयन् निर्मितवान् । किं न तौ सूर्ये चेदुभयोः सौ ह्येता वा हि तौ
 देवतकुक्षिणी

सीदिदेतमोक्षतमप्रज्ञातमलक्षणमिति ततस्तदनंतरं प्रलयावसाने सृष्ट्या
 रंतसमये तपसः श्रद्धया तत्समुद्रो जायतवत् तपसः किं तूतात् अनी
 कात् असि सर्वतोलावेन द्रष्टा दीमात् सर्वतो लब्धव्येति त्वर्थः समुद्रः किं भू
 तः अर्णवः अर्णः पानीयं तदस्यास्तीति अर्णवः पानीयमयसमुद्रः संजात इत्य
 र्थः प्रथमतः सकलं संसारसृष्टिनिमित्तं जलराशिरुत्पन्न इत्यसि प्रायः तथा
 च सृष्टिः श्रम एव स सर्जादाविति ततस्तदनंतरं अर्णवात् समुद्रात् अधिपश्चात्
 धाता विधाता अजायत धाता किं तूतः मिषतः षड्कटीतवतो विश्वस्य वशी महाश
 क्ये विलुप्तस्यास्य त्रिलोकस्य विद्येत एव स एव स विता स एव सर्गः स विट सर्गयो
 रद्वैतमेव तथा वराहोः शिर इति वत् षष्ठी पुनरपि किं तूतं सर्गं वरेण वरणीयं
 प्रार्थनीयं जन्तुसमुद्रः खादिना शायध्यानेनोपासनीयमित्यर्थः तथा च यो

गियाज्ञवल्क्यवरेण्यवरणीयंच जन्मसंसारतीरुतिः आदिमांतर्गतं यज्ञसर्गा
 खंवा मुमुक्षुतिः जन्ममृषुविनाशाय दुःखस्य विविधस्य च ध्यानेन पुरुषो यत्क
 द्रष्टव्यः सूर्यमंडल इति एवं गायत्र्या तस्य मेहात्म्यमुपवर्ण्य पुनस्तस्यैव महाप्रभा
 वत्वं सम्याहति निर्विशेषणानूतातिरनिधीयते तद्यथा किंलूतं नगं तूरादिव्य
 प्यतिष्ठं तमिति शेषः तथा च तूरादिसप्तलोकप्रकाशक तूर्तमिलोकः सुवः
 सुवलोकः अंतरिक्षं स्वर्लोकः महः महर्लोकः जनः जनलोकः तपः तपोलोकः
 सत्यं सत्यलोकः एवमुपर्युपरिक्रमेणावस्थितान् सप्तलोकान् सिद्ध्याप्यावति
 ष्टमानोऽसौ सर्ग एतान् सप्तलोकानेव प्रदीपयत्प्रकाशंतीत्यर्थः यथा तूरादी
 नानां सर्गादेरेव प्रतिपाद्यः सप्तलोकाश्चेताः सम्याह तय एवेति पुनः किंलूतं न
 र्गं आयोऽयोतीरसौ मृतं ब्रह्मभर्तुवः स्वरो एतद्रूपमित्यर्थः सूर्यश्चेति मामां सूर्यश्च म

शिवः

१९

॥

मनुजः

सुः पतयश्चरहंतां मन्सुर्यज्ञः मन्सुपतयः यज्ञपतयः इंद्रादयः केस्योरहंतां मन्सुह
तेसः पापेस्यो असांगयज्ञकृतेस इत्यर्थः यद्वामन्सुः क्रोधपतय इंद्रियाणि क्रोध
कृतेस्यः पापेस्योरहंतां क्रोधानुत्पादेन तथा च ममैतादृशः क्रोधो मास वतुयेनाह
मकार्षकरोमीत्यर्थः किंच यत्पापं मत्तस्मात्वाच दस्ताभ्यां पद्मा मुदरेण शिश्रा वरा
आश्चकार्ष कृतवानस्मि तत्पापं रात्रिः अवलुं पतुनाशयतु किंच यत्किंचित् मयि
मदाश्रितं अमदपि पापं तस्मादहंतां किंच हे अयः तदिदं पापं अहं स्तुर्थे
ज्जेते प्रियुहोमि किं नृते स्तुर्थे ज्योतिषिरुदयमध्यस्थितप्रकाशरूपे देवतप्रकाश
रूपे भूतः किं नृते अमृतयो नौ मोक्षकारणे स्वाहा मुक्तं च न वतु अत्र मन्सुर्यज्ञे
कृतौ कुभीतमरः शिश्रेति शिश्रेनेति प्राप्ते ब्रह्मदत्तादिना देशेन सवति आयः पुनं
त्वित्वादि आयः पृथिवी पुनं तु पवित्रां कुर्वतु पृथ्वी अग्निः प्रतापती मां द्यौ व्रजं पुनातु

न केवलमायः पृथिवी पुनंतु किंच ब्रह्मस्य तिष्ठानस्यति यद्वा वेदस्याश्रयं परमात्मा
 नमपि पुनंतु तद्ब्रह्म प्रता प्रतं सममां पुनातु अत्र च पृथिवी पदार्थो बोद्धे हो विव
 क्षितः ततश्च आपः पृथिवी पुनंतु मदीयं पार्थिवं देहं पुनंतु त्वित्यर्थः तथा च देहपावना
 द्वासां मायः पुनंतु त्विति फलितार्थः ऊत्र हि समये बुद्धिष्टमपावनं असौ ज्यं निंदत मन्य
 तौ ज्यं दुश्चरितं असदाचरणं असतामप्रेयास्याणां प्रतियहं च तत्सर्वं तत्र सर्वत्र मा
 मायः पुनंतु त्वित्यर्थः इत्यमाशास्या या आपः आचम्यं तेतास्याहा सुकृता तव तु तथा च
 आपः आचमनेन च मदीयदेहपावनं पूर्वकमुद्धिष्टत्वादेरूपमां पावयं त्विसाशं
 सावाक्यार्थः अत्र पतिरिति सुपां सुपो सवंतीति द्वितीयायां प्रथमा प्रता इति प्रतमि
 त्पत्रार्थे लिङ्गमस्येन सर्वमिति सप्तमीस्थाने द्वितीया ॥ अग्निश्च मेति सत्संब्रह्मणे सूर्य
 वा अन्यसर्वे सूर्यश्च मेति मंत्रवद्वेदयं आपो हिष्ठा इत्यादि अग्रे तच्छब्दोपादानात् न य

शिवः
 १२

॥ ब्रह्मोद्भाहार्यः हेऽपः यायूयं मयोनुवः स्थमयति सुखनामसुखतावधि श्रोतवथ
 सर्वपाणिनामिति शेषः दिशो नर्थकः तासूयं नोस्मान् ऊर्जे अनायवधानं स्था न
 पयतः यथावयं सर्वस्मान्ना देसौजका सवेम तथा कुरुते सन्निपायः अनाधीनमे ।
 वसुखमिति तावः किं च महते रणाय दर्शनाय मददर्शनं ब्रह्मदर्शनं चक्षसे व्या
 ख्यानाय च दधातनः चक्षिडाख्याते यथा महते चक्षसे दर्शनाय रसाय रमणी ।
 याय ब्रह्मदर्शनायेत्यर्थः अथवा दिशो यस्मादर्थं हेऽपः यस्मान्मयोनुवः स्थ
 तास्मात् नः ऊर्जे दधातनेत्यर्थः ता शस्त्रपंचम्यंतः हेऽपः यश्च वोयुष्मा
 कं शिवतमः कल्याणतमोरसः नः अस्मान् तस्य ताजयते तागिनः कुरुत उग्र
 तीरिवमातरः उग्रतीः कामयमानाः मातर एव वशकांता वि ति धातुसंज्ञसा लेः
 रणस्यैतद्रूपं तथा च यथा पुत्रस्य कल्याणं कामयमानाः मातरस्तैस्तैः स्तन्यादि

रसैस्तंताजयेयुः एवंताजयत तस्माच्चरं देवपः तस्य च सस्य पूर्वकं
 तस्य वः शुभसं बंधितः अलं पर्याप्तिं सदा वृत्तिं गमामगच्छाम अलमिति रत्नयो
 रेकत्वस्मरणात् यस्य च यायजिब्रथक्षयायक्षयस्य निवासस्य पंचाशत्तुतिप
 रिणाक्ष क्रमेण ब्रह्मादि संवपर्यंतस्य जगतः एकदेशेन जिब्रथ तर्पयथ जिब्रतिः
 कर्म प्रीतिः देवपः नोऽस्मान्जनयथ तोकृत्वेनेति शेषः दुपदादिवेत्यादि मामां देव
 पः शुभं तु शोधयंतु ऊतः एतसः पापात् कथमिव दुपदानमुमुक्षानः स्विन्न इव
 स्विन्नः स्वेदवान् आतप इत्यर्थः तथा च दुपदात् शुभपदात् मुमुक्षानः वहिर्भवत्
 आतपः यथा दुपदं न स्पृशति तथा मां पापं स्पृशत्वित्यर्थः स्नातो मलादिव यथा ॥
 स्नातः मलात् मुक्तो भवति पवित्रेण पूतं आत्ममिव यथा आत्मं पवित्रेण पूतं भव
 तीति कृतं च सत्संवेति आख्या तं अंतश्चरसीत्यादि देवपः नृतेषु त्वं अंतश्चर

शिवः
 १३

सिचरष्यगुहायां विश्वतोमुखः विश्वतोविश्वस्मिन्मुखं संसरणं यासां ताः विश्व
 तोमुखः विश्वतोमुख इत्यर्थः त्वं यज्ञः त्वमेव यज्ञः त्वं वषट्कारः त्वं ज्योतिः त्वं र
 सः अष्टतन्त्रं त्वमेवेति उदयमिसादि उत्पत्त्युपसर्गः अगन्तव्यत्वेन क्रियापदे
 न संबध्यते वयं सूर्यदेवं उज्ज्वलामः वयं किं तूताः स्वः स्वर्लोकं परिपश्यंतः किं
 तूतं तमसः अकाशरूपा हूलोका उत्ररं उज्ज्वलतरं ऊर्ध्वस्थितमिसर्गः वयं किं
 तूता देवत्राः देवेन सूर्येण त्राणं येषां ते देवत्राः सूर्यं किं तूतं ज्योतिः स्वरूपं
 पुनः किं तूतं उत्रमं सर्वज्योतिषामग्रादीना मुक्तं अयमत्र वाक्यार्थः वयं सूर्य
 येण रक्षिता हूलोकाः स्योपरि स्थितं स्वर्लोकं पश्यंतस्त्वमिति क्रम्य परं ज्योतिः स्व
 रूपे सूर्यसंगतान्त्वाम इति सूर्ये प्रार्थना उज्ज्वलं जातवेदसमिसादि उत्पत्त्यु
 पसर्गः वहंतीत्यत्रार्थे उज्ज्वलः शोभतार्थः त्वमिति तद्वाक्यप्रयोगः त्वं तं सूर्यं

सर्वलोकां देवेन परि
 पश्यंतः इति

देवं केतवः रश्मयः उवहन्ति ऊर्ध्वं नयन्ति सूर्यं किं तूतं जातवेदसं अग्नि ते जोमयं ।
 किमर्थमुवहन्ति विश्वाय विश्वस्य दर्शनाय अयं वाक्पार्थः तेजः स्वरूपं सूर्यं देवं वि-
 श्वप्रकाशनाशनार्थं रश्मय ऊर्ध्वं वहन्तीति आदित्योत्कीर्तनं कीदृशो सौ सूर्य इ-
 त्याकांक्षायामाह चित्रं देवानामि त्नादि असौ सूर्यः चित्रमाश्चर्यं यथा स्यात् ए-
 वं उजात् उदितोत्तवत् सूर्यः किं तूतः मित्रस्य वरुणस्य अग्नेः त्रयाणां देवानां च ।
 दक्षः अक्षिषुनः किं तूतः देवानां मनीकं मित्रादिभ्यतिरिक्तानामन्येषां समूहः-
 उदिसंच द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ अंतरिक्षं च स्वर्गमर्त्याकाशं आघाः आप-
 रितवान् स्वस्य रश्मिजालेनेति शेषः पुनः किं तूतः जगतः जंगमतस्युषः स्याव-
 रस्यात्मा स्यात्वरस्यात्मा स्यात्वरजंगमात्मकसकलसंसारमयो यमेव सूर्य इत्य-
 र्थः श्रुत्वा इति आङ्-पूर्वकस्य प्राहरणस्य इत्यस्य लङ्-प्रथमैकवचनं स्थातेति

शिवः
 १४

होतवतीति मध्यमगुरुपैकवचनं तच्चक्षुः किं तूतमित्याकांक्षायामाह तच्चक्षुः
 रिति तत्पूर्ववक्षुः कीदृशं देवहितं देवानां समीहितं कर्तुं नः किं भूतं शुक्रं नि
 र्मलं पुनः कीदृशं उरस्तात् प्राच्यादिशि उच्चरत् उगच्छत् तदेतस्योपस्थानं कृत्वा
 शरदः वर्षस्य शतं पश्येम एवं च शरदः शतं च जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शर
 दः शतं प्रवृत्तमप्रकर्षेण वृत्तम शरदः शतं अदीनाः उद्भूतः स्याम किंच
 न केवलं शरदः शतं किंतु शरदः शतादपि त्वयः अधिकं पश्येमेत्यादि तेजोमी सर्वत्रात्वेति
 त्यादि गायत्री त्वौति त्वं तेजः असि शुक्रं असि अमृतं असि धाम गृहं असि नाम
 अभिधानमसि यत् देवानां अनाधृष्टं उत्कृष्टं विद्यं तत्त्वमेवासि देवयजनं देवा
 इमं तेनेनेति देवयजनं मन्त्रादितत्त्वमेवासि गायत्र्यस्येत्यादि त्वं गायत्री असि
 गायं त्वं श्राय त इति गायत्री एकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीति स्वरूपकथनं ॥

इष्टी नीलाय

अपदसिनपद्यते ज्ञायते इत्ययत् नहि पद्यसे किंच तेदुरीयाय पदाय स्वरूपाय
बलविश्वु शिवनिनाय बलस्वरूपायेति यावत् नमोऽस्त्विति शेषः यथावि
शब्दिरणगर्भोदिकारणोपाधि त्रयस्तीनाय ई पायाय वै बरीरूपाय पायकिं
स्तृताय दर्शिताय ध्यानेनेति शेषः परोरजसो रजसः परस्तृताय शुद्धस्वरूपा
येत्यर्थः अथ तर्पणमंत्रव्याख्या उदीरितामितादि उत् इत्युपसर्गः अवरे
ण एतल्लोकवर्तिनः पितर उदीरताः ऊर्ध्वक्रामंतां तस्मादपि स्थानात् विशिष्टतरं
स्थानं गच्छंतु उन्मध्यमाः मध्ये सवामध्यमाये मध्यमाः मध्यलोकस्थाः ते पिततो
पितुदीरितां विशिष्टतरं स्थानं गच्छंतु पितरः किंभूताः सोम्यासः सोमसंपादिनः
असुं य ईयुरिति ये स्वयंप्राणं वायुं चैत्रवीयुः अनुगताः वातात्मान इत्यर्थः क
तज्ञाः समज्ञानाः स्वाध्यायनिष्ठाः यज्ञनिष्ठावाते पिततोपि विशिष्टमुत्कृष्टस्थानं
परासं तस्यैव परासं ते पितरः परासः उत्कृष्टलोके इव ज्ञातेष्वुदीरि

यद्वा

गवंतां

१५

घ. ३. ५१ प. ५
न

घट्ट

नवगव ५

गच्छंतु एवंचकीयेन कर्मणा ये अस्मदीयाः पितरः उज्जतिं प्राप्तास्तेनः अस्मान्
द्वेषु आक्रान्तेषु अवंतु पालयतु अंगिरसो नः पितरो नवगवा अथर्वाणो नृगवः
सोम्यासः तेषां वयं सुमतौ यज्ञिर्यतामपि तद्रे सोमनसे स्याम ॥ वयं तेषां पि
तृणां सुमतौ कल्याणमतौ स्याम मदिषये कल्याणीमतिर्नवत्वित्यर्थः यज्ञि
यानां अः पितरः वदं नीये सोमनसे कल्याणमसि स्याम नवेमते केनेने
अस्माकं पितरः अंगिरा रुषिस्तस्यापसानि वह्नये च नवगवाः नवगतयः पु
नः पुनरागसागत्य गच्छंति नवनीयास्तोतव्या गतिर्येषां ते ये च अथर्वाणाः अथ नवगव ५
वर्णा अपत्यानि नृगवः भगोऽसौ निसोम्यासः सोमसंघादिनः आयंतु नः पितरः
सोम्या सोमिद्यान्ना पथि सिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया मृतंतो धिबुवंते व
त्त्वस्तान् नः अस्माकं पितरः आयंतु आगच्छंतु किंस्तताः सोम्यासः सोमसं

पादिनः पुनः किंभूताः अग्निष्वात्ताः अग्निना सुपथा स्यादेवं स्वात्ता लक्षिताः श्रोत
 स्मात्ताग्निदग्धा इत्यर्थः यथा अग्निना दग्धा एवोच्यन्ते तैशा एव श्रद्धा योग्या इति
 प्रायः कैः आयंतु पथितिर्मा गैर्देवयानैर्देवस्ययानं गमनं यत्र तैर्देवसदृशम
 नैरिति यावत् देवसदायिनस्तेऽपि तरोयेषां पुत्रपौत्रप्रपौत्रैरेतत्कर्मक्रियते उ
 त्कंच पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणानंतमश्नुते अथ पुत्रस्य पौत्रेण वधस्याप्रो
 तिलोकतामिति आगमचपितरः अस्मिन्त्यज्ञे श्राद्धे स्वधया अनेन मदंतः परि
 तृप्यंतः तुष्टाः संतः अस्मान् अधिबुवंतु अधिबुवंतु श्राद्धयं त्वित्यर्थः किंच अवं
 तुरक्षंतु ॥ ऊर्जे वदंती रमृतं घृतं येयः कीलालं परिश्रुतं स्वधास्य तर्पयत मे पितृ
 न् ॥ हे आयः अयं स्वधास्य पित्रणामन्नं वयस्व आत्मानं शरीरं दधति पोषयती
 ति स्वधा धायोषणे तदपि तृणे मेव तथा च श्रुतिः स्वधा पित्रणामन्नमिति तेन मे

ममपितृनृत्तर्पयत इति वाक्यार्थः ॥ पितृस्यः स्वधायित्यः स्वधामनः पितामहेत्यः स्वधा-
 यित्यः स्वधानमः प्रपितामहेत्यः स्वधायित्यः स्वधानमः अक्षिन्पितरोमीमदंतपि-
 तरोतीत्यंतपितरः शुद्धं ॥ स्वधायित्यः पितृस्यः स्वधानमः स्वधास्तु अन्नमित्यर्थः
 स्वधाप्रतिगमनशीलाः स्वधायिनः सुय्यजातौणिनिस्त्वाहृत्यैपितृस्य इति वक्तुं
 नपितृव्यसापेक्षं प्रजायंवा एवंपितामहेत्यः प्रपितामहेत्यः स्वधाममः अत्रापि वक्तुं
 नपूर्ववत् किंच अक्षन् अक्षन्मीमदतत्पुत्राया अक्षन्तस्वत्तानवोविप्रतविप्र

नविष्टयामती योजां द्विषंते हरीः ॥ अन्नवंतः अन्नहारीः अन्नवंतः संहितवंतः ॥ अमी
 मदंतः सुदिता नवंतु सुदिता पितरः ॥ अतीष्टयंतु तर्पिता नवंतु किंच हे पितरः
 न ॥ शुद्धं पापप्रक्षालं ऊरुध्वं ॥ ये चेदपितरो ये च ने देवांश्चै विप्रयांश्च उचनप्रविद्वत्
 वेद्ययति ते जातवेदः स्वधा सिर्यज्ञं सुकृतं जुषस्व ॥ हे जातवेद अग्ने तान् पितृ
 न्त्वं वेद्यजातासि अतएव मुच्यते स्वधाभिः पितृसंबन्धे देवि सिर्यज्ञं पिष्टयज्ञं सुकृतं
 साधु कृतं जुषस्व सेवस्व ते केषु दसंति अस्मत्समीपे दहलोके वा असते च दहना
 सते अन्मत्र संति यान् पितृन् विद्मः अवगच्छामः यांश्च न विद्मः तप्रजानीमः उका
 रः पादप्ररणो पितृन् किं स्तूतान् यति अवि तत्क्रिको यं निर्देशः यतीन् श्रुधीन् नि
 त्यनैमित्ते कर्मकरणा निर्देग्ध कल्मषान् ॥ मधुवाता रुता य ते मधुक्षरति सिंधवन्मा
 धीन्ः संतोषधीः मधुन कमुतोष सोमधुमत्पार्थिवं रजं मधुद्यौरस्तं न पिता मधु

शिवः
 १७

वसतेहि सद्यादयो रसायनः ज्ञेयः यहा क
पुष्पाभ्यं रसायनं ततः प्रेक्षेत्तमः ॥

यतः पापितर एव नमः प्रियं ते हे पितरः वः

रः स्वधायै नमो वः पितरो दोराय नमो वः पितरो मन्यवे नमो वः पितरः पितरो नमो वोष्ट
हो नमः पितरो दत्त सतो वः पितरो देवैर्नमः पितरो वासः ॥ हे पितरः वः युष्माकं संबंधितृता
यरसाय रसप्रधानाय वसंताय नमः एवमग्रे पिव्या ख्येयः शोषाय शोषप्रधानाय
ग्रीष्माय ग्रीष्मे हि शोषप्रधायः शुष्कंति जीवाय जीवने हेतुत्ताय वर्षसः स्वधायै पितृ
णामन्न हेतुत्ताय शरदेशरदिषाय शोषीत्यादयो नवंति घोराय हेमंताय हिमंते
हि घोराः शीतवाचुर्यात्र मन्यवे शिशिराय मन्युः क्रोधः कुधाऽवशिशिर शोषधीर्दहति ॥
नमो वः पितरः पितर इत्यादय रार्थं वीक्षा हे पितरः वः युष्मत्संतमः नः अस्म स्यादह्य
दत्तं भार्या पुत्रपौत्रादयो गृहशृङ्गे नोच्यंते किंच युष्मत्सदा तथा नवंतुं गृहे सतः
विद्यमाना तद्व्यात्तवः युष्मत्संदेष्टा दस्याम तथा च दृष्टमम गृहं मात्यज त्विशा त्वा
स्महे ब्रह्मज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्वि सीमतं सुरुचो वेन आवः संवृत्ता उपमा अस्या
इति रारा मंत्रव्याख्या ॥ ५

ता २

ययं हे पितरः ३

शिवः
१८

सिंधवः मधुक्षरंति२

मान्नोवनस्यतिर्मधुमांश्चस्कंसूर्यः माधीर्गावोत्तवंतुनः॥ वातावायवः मधुक्रता
यतेकृत्यंतां॥ उपगच्छंतुवायवो मधुवदंत्विसर्गः॥ सिंधवः मधुक्षरंतुनद्योमधु
मणोत्तवंतु श्रोषधीः श्रोषध्यः धान्यादयः माधीः मधुमय्यः संतुनक्तं रात्रिः मधु
अस्त्विति शेषः मधुमतीत्तवंतु उत्तसमुच्चये उपसोपिप्रातः क्षातः कालं मधुमया ॥ १५ ॥
त्तवंतु पार्थिवं रजः मधुमदस्कृद्योः स्वर्गः मधुमधुमदस्कृद्योः किंरतापितेव
सर्वस्यानुकूलेत्यर्थः वनस्यतिसोमः नः मधुमानस्कृत्सूर्यश्च नः मधुमानस्कृ
गावश्च माधी मधुमयोत्तवंतु क्रतायते रूगतिप्रापरणयोरिति धातोलेटिङ्
टिङ् तवंतीति बहुवचने एकवचनं क्षरंतीत्याशंसायां लोटमाधीरिति सुपां
सुपोत्तवंति इति षमायां द्वितीया सर्वमेतन्मधुमयं सवत्सि साशंसायां वाक्यार्थः॥
नमोवः पितरो रसायनमोवः पितरः शोषाय नमोवः पितरो जीवाय नमो पित ॥ १६ ॥

लोकान्

विष्टाः सन्तश्च योनिर्मस्तश्च विवः बल आदिसत्पञ्चरस्तावपाव्यादिशिष्यमंज
ज्ञानं अजायत इत्यर्थः ततो नंतरं सीमतः मध्यस्थानात् ॥ २० ॥ २० ॥ २० ॥ २० ॥
नूत्यावः विश्रावः व्यावृणोति विवृतान् करोति मध्यस्थानं सुसुखं रोचमानात् ॥
व्यः किं तूतः वेनः कांतो मेधावी वा स एवादि सः बुध्ना न पमाश्च दिश इति यावत्
व्यावृत्तमेना च यः बुध्ना मंतरिक्षं तन्मवा बुध्ना न पमीयंते आसु स्थितानीसु
पमाः किंच अस्य जगतः विष्टाः विविधं स्थानं सतः मूर्त्तस्य अस्य तः अमूर्त्तस्य
आकाशादेः योनिं स्थानं विवृणोति तस्मात् आदिस एव सर्वप्रकाशक इति सू
यते इदं विस्तुरिति व्याख्यातं नमस्कृति आह्वयेनेति च व्याख्यास्येते मित्र
स्य चरिष्यणी धृतो चरिष्यणी धृतः मनुष्याणां धारिणो ह्येतस्य मित्रस्य देवस्य अवः
रक्षणं वर्धयन्त्यम इति वाक्यशेषः अवः कीदृशो सानसि सनातनं पुराणं किं
वो देवस्य सानसी धुमं चित्रं वस्तुनं ॥

किं तूतः २

तदेतन्महोत्तमं वेदेषु दंतिष्ठिदं रोणसत् ॥ न षट्
 रसद्वयो मसदंज्ञा गो जा रूतजो अदिजो कृते वरुण ॥ ६ ॥

जनां अनुगतां प्राजं तो अ
 ग्र्यो यथा ॥ ३ ॥

छादं सं रूपे ।
 रसमय ३

चक्षुः सं यशः अने वयाचे महीति वाक्यार्थः कर्म किं कृतं चित्रश्रवस्तमं अतिश
 येन चापनीयं अथ वायस्पृताः अथः द्रुमं वयं जमानः स्यान्निर्मसा धयत्वित्य
 र्थः इमं मइति व्याख्यानं अहं मं मयि के सौ रम्यो अहं मं द्रुमं त इत्यर्थः
 किं कृताः केतवः ज्ञानजनकाः केतुरिति ज्ञाननाम सुपठितमि सुवटः विद्वत्तन
 र्थकः पुनः किं कृताः जनान् अनुगतां प्राजं तः दीप्यमानाः कीदृशी दृश्यं ते यथा
 अययः द्दं सें शुचिषट् सुखं हंसः सूर्यः दंति गच्छतीति हंसः शुचिषट् शुचौ
 वक्रिमंडले सीदति तिष्ठतीति शुचिषट् वसुः तेजोरूपः आकाशो तरिक्षे सीद
 तीत्यं तरिक्षं सत्तत्तोता होममंत्रेण देवानां मावाहनकर्ता वेदिषट् यज्ञवेद्यां अ
 ध्वर्युरूपेण सीदति अतिष्ठिः क्वचिदपि न स्थापी निसधमणशीलः पुरेणो सत्
 पुरेणो गृहे सीदतीति गृहस्थ रूपेण मने वेत्यर्थः दृषत् नृषु मनुष्येषु सीद

अस्य सूर्यो मय
 रसमयः ३

शिवः
 १७

सूर्यो सौ ति ६ ।

तीतिजीवात्मत्वेनेतिशेषःवरसत्त्वरेषुउत्कृष्टस्थानेषुसीदतीतिदेवत्वेनेति
 शेषः कृतंसत्कृतेसमेजानेसीदतीतिपरमैवेनेत्यर्थः व्योमसत् व्योमं
 तरिक्षं तत्रसीदतीतिज्योतिः स्वरूपेणअद्वाः अस्मजायतेअग्निरूपेणगोजाः
 जगःगविष्टधियांजायतेजराद्युजांउजोहिजस्वरूपेणेति^१कृतजाः कृतंसमे
 जायतेत्रयीरूपेण अद्भिजाः अद्भौपर्वतेजायतेस्फुलिंगरूपेण कृतंस
 द्भंसंवहस्पूलंसर्वव्यापितयाअन^२द्वि^३तपरिमाण इत्यर्थः तथावायमे
 वब्रह्मरूपइतिस्तर्यस्कृतिः^४संबर्ध^५सा॥ वयंवर्धसाब्रह्मवर्धसेनपयसापु
 ग्धेनअर्थात्तृगोतिः तनूनिः तायांउत्रादितिःशिवेनकल्याणेनमनसाच
 समगन्महिसंगतासवेमः किंच सुदत्रकल्याणदः त्वष्टेममरायोधना
 निविदधातु किंच तवः शरीरस्ययद्विलिष्टंमंदंस्निष्टंयापादितत् अद्भु

संतनूभिरेगन्महिसंगतासवेमः शिवेनलब्धं सुदत्रोत्तिदधातुशयोर्नुमाष्टुतन्त्रोपदिष्टम्॥४

मार्ष्टुशोधयतु देवागातु विदुर्दत्तेभ्यश्चैव आख्यास्यते इति स्नानोत्तरकर्ममंत्र आख्या
 अथ देवपूजामंत्राः आकृष्टेन रजसा वत्तमानो निवेशं भृशं मृतं मर्त्यं च हिरण्येन
 सवितारथेना देवो याति तुवनानि पश्यन् सविता आयासा गच्छति किंभूतः सवि
 ता देवः स्मृतिदीप्तिः कीडा दियुक्तः केन याति रथेन किं तस्ते न येन सौवर्णेन किं कु
 र्वन् तुवनानि पश्यन् तुवनवर्तिलोकं पुण्यपापकर्तृन् साक्षिवन्निरीक्षमाणः
 त्वयः न केवलमेवं किंतु अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यं च निवेशयन् स्वस्वव्यापारे इति श्रे
 ष्ठः मनुष्यादिस्त्रयोदशे यागादिनिर्देवान् प्राणयन्ति ते च दृष्ट्या दिना मनुष्यान् प्री
 णयन्ति पुनः किंभूतः सविता आवर्तमानः पुनस्तमेव देशमागच्छन् केन सह र
 जसारात्रिकालेन प्रायोरात्रौ रजोगुणवाङ्मलेन रजः शब्देन रात्रिरुच्यते किंभूते
 न रजसा कृष्टेन मलिनेन प्रायोरात्रिकाले पुण्यकर्मणा मनुष्यादीन् रात्रेः कृष्टं मु

हिरण्यं

शिवः
२०

कं अयं वाक्यार्थः यः सविता इति देवः मनुष्यव्यापारस्थापकः यश्च घृणपाप
 साक्षी तस्यार्चादिकमुचितमिति अत्र आयातीति व्यवहितेनाङ्गसंबन्धः आवर्त
 मान इत्यत्र ह्यं दसि व्यवहितेति पाणिनीयसूत्रात् हिरण्य इति हिरण्यार्थेति
 पातः गणानां त्वागणयति ह्यं हवामहे प्रियाणां त्वाप्रियपतिं ह्यं हवामहे निधीनां त्वा
 निधिपतिं ह्यं हवामहे वसोमम आहमजानि गर्तधमा त्वमजानि गर्तधं ॥ देवसोममस
 र्वस्वभूतत्वं हवामहे आकाश्यामः त्वां किंभूतं गणानां मध्ये गणयति गणाः कृष्णा
 डादयः प्रियाणां मध्ये प्रियपतिं निधीनां मध्ये निधिपतिं निधयः पद्मादयः तथा च वि
 श्वोप शमायत्तार्यादिप्रियतातायचत्वां आकाश्याम इति वाक्यार्थः अश्वं प्रार्थयं
 ते स्त्रियः अहमजानीति हे अस्वत्वं भूदं गर्तधं आजानि ज्ञानतवती अतदे अस्वत्वं ग
 र्तधं असि गर्तधोतवेत्यर्थः अंबे अंबिके अंबालिकेन मानयति कश्चन स सत्स

विनीता ५

व

का
श्वकः सुतत्रिकां कां पीलवासिनीं अंबां अंबिकां अंबालिं एता मिदुर्गनामा
नि हे अंबे हे अंबिके हे अंबालिके मेमां कश्चन कश्चिदपिन न पतिनामः यपति
न प्रापयति स्वामि सन्निधानमिति शेषः तथा च सति अश्वकः पति सशस्त्रि
ते अश्वराष्टः पतिवचनः ऊसायां कुरु किं कृत्वा सुतत्रिकां परिरत्येति शेषः
सुतत्रिकां किं भूतां कां पीलवासिनीं का पीलं नगरं तत्र वसतीति कां पीलवा
सिनीं कां पीले हि सुतगां स्त्रियो न वंति अत्रायं वाक्यार्थः अनेन मं
त्रेण सौता ग्यु कामनया स्त्रिया देवी पूज्यते हे अंबे इत्यादिना दुर्गं संबोध्य क
श्चिदपि मां स्वामि सन्निधिन नयति तेन मया विना मदीयस्वामी अयं गृहीता शोभे
ततो मया पूजिता भर्ता मां स्वामि युक्तं कथेति तात्पर्यं सप्तस्तीति सप्तस्वाय
शनिधातोः रूपं ॥ अग्निं हतं पुरोदधे ॥ अहं अग्निं पुरोदधे ॥ अतः स्थापयामि अ
हं च वा हं मुपुवे देवा ॥ असा दयादि हं ॥

शिवः

२१

भिंकिंभूतं इतं देवाकानकर्तारं पुनः किं त्वत्तद्व्यवाहं हविषोवोढारं तदनंतरं उपब्रुवे ३
 पगस्य वीमि किं इह देवान् आसादयात् इह यज्ञगृहे देवानासादयेत्यर्थः विलोरा
 र्त्तमसि विलोमं त्रेस्यो विलोमं रसि विलोमं र्कवोसि वैलवमसि विलुवेत्ता यज्ञगृहाव ॥
 यवस्य र्त्तने विनियोगोस्य संवस्य र्त्तं घां सृष्टाति रराटीवर्त्तिबंधः त्वं विलोरा र्त्तमसि का
 लं ताटं विलोमं त्रेस्यो विलोमं रसि विलोमं र्कवोसि वैलवमसि विलुवेत्ता यज्ञगृहाव ॥
 नेनेति स्युः ग्रंथिं करोति विलोमं र्कवोसि वैलवमसि विलुवेत्ता यज्ञगृहाव ॥
 विलुदेवताकमसि अतस्त्वां विलुवे सृष्टातीत्यर्थः "नमः शंतवाय च मयोत्तवाय च
 नमः शुंकराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिवतराय च ॥ शंतवाय नमः शंतव
 त्यस्मादिति शंतवः मयः सुखं लवत्यस्मादिति मयोत्तवस्तस्मै मयोत्तवाय च शं करोती
 ति शंकरः मयः सुखं करोतीति मयस्करः शिवाय कल्याणाय शिवतराय कल्याणत

रायचकेचित् संवकं यजामहे इति मंत्रेण पूजयंति सवनीलसूक्तेयाख्यातयः अ
 यश्चाधमत्रयास्यानं विश्वेदेवास आगतश्चण्डतामस इमं हवं एदं वर्दिनिर्षीदत हे
 विश्वेदेवाः यूयमेमम इमं हवं आकानं शृणुत शुक्ला च आमात आगच्छत आगम्य हवं
 वर्दिः ऊगाः आनिर्षीदत उपविष्टा तवत आसनार्थोपकल्पितेषु ऊगोऽप्युपविष्टाः
 तवतेत्यर्थः अत्र विश्वेदेवास इति अजसेरसुगिति असुगागमः शृणुता इति तस्य ता
 दसादेशः ॥ विश्वेदेवाश्चण्डतेमं हवं मेये अंतरिक्षेय उपद्य विष्टये अग्निजिह्वा उतवा
 यजत्रा आसाद्यास्मिन् वर्दिषि मादयध्वं ॥ हे विश्वेदेवाः ते यूयमेमम इमं आकानं शृणुत
 ते केये यूयं अंतरिक्षेऽस्य तिष्ठये च उपसमीपेऽपि यथा ये च द्यविस्वर्गस्य ये चाग्निजिह्वा
 अग्निरेव जिह्वा हविर्तो जनसाधनं ये यान्ते उतवा ये यजत्रा यजंतं आध करिणं त्रायंत
 इति यजत्राः पुरुरवो र्यमाधव प्रवृत्तयः किं हव अस्मिन् वर्दिषि आसाद्य आसने स्त

हव ।

शिवः

२२

आह्वाने किम
 र्थं किं त्वाह
 हविषो अस्म
 दत्त हविष
 किं तत्तदपि कि
 मर्थं अत्र वे
 अदनाया य
 द्वाहविषः ७

त्वामादयध्वं हृष्टानवयस्वाध्वेणिच उग्रं तत्त्वानिधीमद्युरातः समधीमदि उग्रनुश
 त आवाहपितृन् ददविषे अत्र वे हे अग्ने त्वात्वा निधीमदि आदधासतवाधानं ऊ
 र्मं इति यावत् वयमित्यध्वाहार्यवयकिं त्वाः उग्रं तः इच्छंतः अर्थात्वायवापित्राका
 नं किंच उग्रं त एव वयं त्वां समधीमदि ज्वालयामः तेन त्वं पितृन् आवह आकृत्य त्वं किं त्
 तः उग्रन् इच्छन् ददविरिति शेषः पितृन् किं भूतान् उग्रतः इच्छंतः आधीयं दविरिति
 शेषः अत्र वे अदनाय यावदे अग्ने एव माशक्षितस्त्वमस्मत्पितृना वा दये ति वा
 क्यार्थः अत्र वे इति नुमनर्थे तवेड् प्रत्ययः आयंतुनः पितरः सोम्या सोमिष्वाताः
 पथि सिर्देवयानैः अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदत्तो धिब्रुवंतु ते वं तं नः अस्माकं पितरः ॥ स्मार्त् २
 आयंतु आगच्छंतु किं त्वा अग्निष्वाता अग्निना सुपथा स्या देवं दाधाता दशा एव हि
 त आह्वयेष्वा लवंत्यसि प्रायः कैरागच्छंतु पथि सिः किं त्वा तैः देवयानैः देवानां यानै
 अता मदिता औतस्मार्त्ताग्नी दाधा इत्यर्थः ॥ द्वा अग्निना सुपथा स्या देवं २

सुधया

अधिकवदन्

संचारेयैरित्यर्थः आगत्य च अस्मिन् यज्ञे प्राक्यज्ञे अस्मानधिबुवंतुं स्थापयंतिसर्थः
पितरः किंभूताः आधीयान्तेन मदंतः। इत्यंतः किंच न केवलं अधिबुवंतुं किंतु ते अस्मा
नवंतु चरंतु सोमया अमिषा ज्ञादयः पितरः आगत्य माहाध्यानां रतुं वातिवाक्यार्थः
शंभो देवी रतिष्ठय आपो नवंतु पीतये शंभोरिति श्रवंतुनः श्रपः अस्माकं पितृ
णामिति शेषः शंसवंतु कल्याणं नवंतु किंस्तुता देवीः देव्यः स्मृति क्रीडादियोग्याः कि
मर्थं अतिष्ठये उपचयार्थं पीतये पानाय च किंच नः पितृणां शंभो कल्याणयोग्या
असिमुखं नवंतु शंभोरिति शंभो ज्ञातमस्य यो पुंसप्रसयः चतुर्थ्यर्थे षष्ठी अवांसि
यव्यां सद्देवो यव्यां रातीं दिवैत्वांतरिक्षायां तावथिवैत्वांशुदंत्वां लोकाः पितृषु
दनः पितृषु दमसि। देव्यवयवोसि पृथक्करणोसि अतः अस्मदेष विषयः अस्मदराती
स्य यवयपरस्परनिज्ञानसंहतिरदितान् अरुतया च यतस्त्वं पृथक्कारी ततो मच्छूनपि

असिमुखं

शिवः
२३

पृथक्कुर्वित्यर्थः विषः कृत्रिमशत्रवः अरातयः सहजशत्रवः यवइतिषु मिश्रणेऽस्य
 स्पष्टाद्यच्च अस्यैवयवइतिरूपं अरातिशयः स्त्रीलिङ्गोपिवेदे ॥ तिलोसिसोमदेवसो
 पृक्तः २ गोसवो देवनिर्मितः प्रजमहिः पितृलोकान् प्रीणाद्दिनः स्वाहा ॥ तिलोसिपवित्रत्वे
 ३ अर्थ न प्रसिद्धोसिसोमदेवताः स्येति सोमदेवसः गोसवः गां स्वर्गं स्मृतं तिलोसवः देवेन विष्णु
 ना स्वयं निर्मितः अग्निः पृक्तः मिश्रतः यतस्त्वमेवं ततः सर्वोत्कृष्टः अतः नः अस्माकं पि
 तृलोकान् पितृपितामहप्रपितामहादीन् प्रजैर्विरकालं स्वधया स्वधाकारेण श्राद्धी
 याच्चेत्तर्वा प्रीणाद्दिना नृकुरु स्वाहा सुकृतो नव ॥ यादिव्याः आयः पयसा संवत्स्र्यं ॥ ३
 तस्मिन्नुत्तमार्थी वीर्याः हिरण्यवर्णाय जियास्तान् आपः शिवा संखं स्पेनाः सुहवा
 संवत्स्रं आपः अस्माकं शिवाः क्षेमात्तवंतु याः पयसा संवत्स्रं पयसा क्षीरेण सं
 युताः बभ्रुः माधुर्यादिशीतत्वादिना एकीकृता इत्यर्थः यादिव्यादिविस्वर्गे नवाः

या अंतरिक्षाः अंतरिक्षे तवाः उत अविचयाः पार्थिवीयाः पृथिव्यां तताः आपः किं
 तृताः हिरण्यवर्णा हिरण्यं रजतं तम्रमानवर्णाः पुनः किं तृताः यज्ञियाः यज्ञिर्हो-
 ताः आपः नः अस्माकं शिवाः होमात्तव तु न केवलं होमा अपि कल्याणोत्तवं तु स्यो-
 नाः सुखदाश्च सुदवा सुष्ठवा ह्येता दस्तेन ऊता तव तु स्यो नुं सुखनाम निरुक्ते ॥ पि-
 टृभ्यः स्यात्तमसि ॥ देयात्र पिटृभ्यः पिटृणां स्यात्तमसं तव सियं तस्मै पिटृणां स्यात्तम-
 वसि अतः पिटृणां अवस्थानाय मुञ्जीकृतमिदमग्निप्रायः ॥ आहताः तत्र तिष्ठंति पि-
 तरः आद्यदेवताः इति प्रमाणमंत्रः अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहा अग्नये स्वाहा
 अग्नये किंभूताय कव्यवाहनाय कव्यं पिटृणामन्नं तसि दत्त्वा वदति प्रापयतीति
 कव्यवाहनं सोमाय पिटृमते स्वाहा किंभूताय पिटृमते पितरस्तत्र संतीति पि-
 टृमान्तस्मै मधुवातेति व्याख्यानं तर्क्यते पृथिवीतेषां त्र्यद्वौ रपिधानं ब्रह्माणस्य मुखं

शिवः
 २४

सोमाय स्वाहा २

अमृतं अमृतं जुहोमि स्वाहा हे अग्नौ करणोषते न वाधारः पृथिवी विश्वाधारभूता
 योः आकाशं अपिधानं आवरणं त्वां व ब्राह्मणमुखे जुहोमि किं त्वत्तं अमृतं कृता
 वशिष्ठं मुखे किं त्वत्तं अमृतं अनष्टं तदा न दद्यादिति रक्षिते अन्नदपि हविः अ
 दृश्यदर्शनोपदत्तं न वतितेन पिधानं क्रियत इत्यर्थः पृथिवी तेषां त्रिमितेन
 लो जनपात्रमसिधीयते ब्राह्मणमुखस्याग्निसदृशत्वात् जुहोमि इत्युक्तं इदं
 द विष्णुर्विवक्रमे त्रेधा निधेयदं समृद्धं मस्य पात्रं सुरैः विष्णुर्लगावान् इदमन्नं विवक्र
 मे आक्रांतवान् अन्नस्य विष्णु त्रेधा त्रिप्रकारेण पदं चरणं निदधेति हितवान् पृथि
 व्यामाकाशे स्वर्गे च तेन समृद्धं मस्य पात्रं शुभे अस्मिन् विष्णोः पदं पात्रं शुभे धूलि मये
 प्रदेशे अर्थात् पृथिव्यां समृद्धं मस्य कनिविष्टं तथा च विष्णुः पृथिव्यां पदं निहितवा
 नूनं तोरं सान्नास्मादपसरं त्विति वाक्यार्थः अथ हता असुरारक्षां सवेदिषदः
 तस्मदुत्पन्नत्वेनात्र मय्युक्ता तवा

किंभूता

वेष्ट

असुरा अपहता अपसारिताः संवित्तिवाक्यार्थः वेदविदः वेदिश्रावार्थपरिष्कृताभू-
 मिः तत्रसीदंति इति वेदिर्वनकेवलमसुराः किंतुरक्षांसि रक्षासाश्च अपसारिताः सं-
 तु तथा च तिलप्रक्षेपणसुरादयः श्रावस्थाने दपसरं वित्तिवाक्यार्थः गायत्रीमधु-
 वातेति व्याख्याता ये रूपाणि प्रतिमुंचमाना असुरा संतः स्वध्यावरंति परापुरो नि-
 पुरो ये तं त्यग्निष्टोक्तात्पणुदात्तस्मात् उल्लुब्धं परस्तात्करोति ये असुराः पित्र-
 पाणि आत्मनि प्रतिमुंचमानाः बध्नतः प्रतिपूर्वमुंचति धारणे स्वध्यापित्रेणानेन
 स्तूतेन अस्मात्तिरेत् दितममिति चरंति किंच परापुरः पराक्रांताः पुरः शरीराणि म-
 हांति निपुरः निवृष्टा पुरः सूक्ष्माणि शरीराणि ये न रंति विभ्रंति धारयंति अग्निस्ता-
 न सुरान् अस्मात् लोकास्थानात् पणुजाति प्रेरयति प्रतिपूर्वमुंचति बंधनार्थः अ-
 ग्निदग्धाश्च ये जीवा ये षडग्या ऊले मम त्मौ दत्तेन दृप्यंति कृष्णायां निपरांगति अ-

शिवः
२५

म
ह
म

स्वा

हे पितरः अत्र मादयध्वं अत्र पिडे मदयुक्ता हर्षयुक्ता भवतः किंच यथा भाग स्वस्व
भाग प्राप्य अत्र मादयध्वं ।

यथा भागं मादयध्वं २ मिदं यथाश्चेति पौराणिकः स्त्रीश्च कर्तृकश्चाद्वेयेय्यदग्धेति विशेषस्तत्र अतः अग्नि
दग्धेति निगदव्याख्यातं अत्र पितरो मादयध्वं वृषा इव बलिनो लवतस्वेष्टया पिंडो यभो
गार्धं पिष्टणामस्यार्थना इति वाक्यार्थः ते पितरः अमी मदं तदन्नेन पिंडेनैति शेषः तथा
च मदन्नेन पिंडेन हर्षयुक्ता दत्ता इत्यर्थः किंच आवृषा यिषतमदन्ने पिंडे स्वंतां प्राप्य वृ
षा इव बलिनो जाताः प्रवृमन्त्रे अस्यार्थना अस्मिन् मन्त्रे सिद्ध्यर्थं कथं नमिति तेदः नमो
व इति तर्पणो व्याख्यातं एतद्वः पितरो वासः हे पितरः वः युष्मत्स्य मेतद्वास आच्छाद
नं दीयत इति शेषः ऊर्जं वहंतीति व्याख्यातं वाजे वाजे वै तं वाजिनो धनेषु विषा
अवृतां कृतज्ञाः अस्य मधः पिबत मादयध्वं तमायात पथि निर्देवयानैः वाजि
नः वाजं मस्यास्तीति वाजी तथा च आदत्तमन्नं पिष्टणामस्ति इति पितर एव वाजि
न उच्यंते हे वाजिनः पितरः यूयं अवतरन्ता ऊरुत अस्माकं वाजे अन्ने अन्ने तथा

अमी मदं तस्य
तरे यथा भागं
मादयध्वं २

मत्र

कुत्र न वाजे

विष्णुः विष्णुर्त्तयः। पुनः किंभूता अमृता अमरधर्माणा पुनः किंभूता २

चयत्नतमकृतं चानंश्राघार्थमुपकल्पितं तत्र सर्वत्र न केवलं तत्र किंतु धनेष्वपि
सूर्यकिंभूतां कृतज्ञा सत्यज्ञानशालिनः रक्षित्वा च अस्यानस्य मधुः मधु निरसान्
षिवत यद्वारामसंबंधिनः मधुः मधुनः रसं पिवत पीत्वा च मादयध्वं रसाः सन्तः प
थिस्त्रिभिर्वर्त्मनिर्यातगच्छत कैर्देवयानैर्देवानां यानं यत्र इत्यर्थः अत्र तृप्ताः संतः
ने स्वर्गगच्छेति वाक्यार्थः॥ आमां वाजस्यं प्रसवो जगम्यादि मेधावा एषि वी विश्वरू
पे आमां गतां पितरामातरां च आमां सोऽमृतत्वेन गम्यात् वजस्यानस्य प्रसवः फ
लं मां आजगम्यात् आगच्छतु अस्मिन् आदेकृतस्यानदातस्य फलं मां पुनराग ३२ शिवः
छलित्यर्थः किंच इमे धावा एषि वी धावा एषि यौ आजगम्येतां आगच्छेतां धावा
एषि वी किंभूते विश्वरूपे विश्वं सर्वं रूपं प्रयोक्ते विश्वरूपे एतेन एषि वी स्वर्गसंब
धिकत्वाणाममागच्छेति या शस्यते किंच हे पितरामातरां च पितः मातः पुत्रां आ

प्रद

नदा

गंतां अगच्छतां तथाच यदा अहंश्राद्धं करोमि तदा माता पितरौ आगच्छतामिति
प्रार्थना किंच पितृणां राजा सोमः मां आगम्यात् आगच्छतु किमर्थं अमृतत्वेन
अमृतत्वाय मोक्षाय तथा चानेनानुव्रजनेन मम श्राद्धं फलं पार्थिवसुखं स्वर्गश्च
न वतु श्राद्धं संमये माता पितरौ समागच्छतां मोक्षश्च न वत्विसां सा वाक्यार्थः
अथ सपिंडनमंत्रव्याख्यानं ये समानाः सुमनसः तेषां पितृणां लोकः स्यात्
एतस्मै प्रेताय पित्रे स्वधा न वतु किंच न मोयज्ञः न मस्कारः कृतो यज्ञः देवेषु उरु
खौ माद्रवाः प्रभृतिषु कल्पतां कृतो न वतु देवश्राद्धं न वत्विति यावत् तथाच
नेन सपिंडनकर्मणा प्रेतस्य पितृलोकप्राप्तिः पार्वणश्राद्धाधिकारश्च न वत्वि
ति वाक्यार्थः तेषां केषां ये पितरः पितामहादयः समानाः सपिंडनेन समान
लोकंगताः अतएव समानसः समानरुदयाः यमराज्ये यमप्रधिकारे स्थिताः

पितरौ यमराज्ये
तेषां लोकः स्व
धातमो यज्ञो दे
वेषु कल्पतां ॥

सुमनसः जीवा जीवेषु मा मका तेषां श्रीर्मथि कल्पिता मस्मिन्लोके शतं १११

वैसमानाः तेषां प्रसादेनेत्याध्याहार्यं तेन तेषां पितृणां प्रसादेन मपि श्रीः ल
क्ष्मीः कल्पतां सवतु अस्मिन्लोके इदं देवजन्तनीत्यर्थः कियं तं कालं शतं स
माः शतवर्षाणि तथा च तेन कर्मणा पितृप्रसादेन मम शतं वर्षाणि लक्ष्मी
वत्विति वाक्यार्थः तेके पितरः समानाः समनस इति पदद्वयं व्याख्यातं ये
जीवेषु सूक्ष्मशरीरविष्टा तेन कर्मभाक्तेषु मध्ये मम संबन्धिनो जीवाः सूक्ष्मशरी
रावच्छिन्नकर्मतोक्ता रः ते अमत्पार्वणसमाना अथ वृद्धिश्चाद्यमंत्रव्याख्या
अत्र यवोसि पितृदेवतः सुधास्थाने पुष्ट्या दीनो मुखानिति विशेषः तथा च उवा
नां दीमुखान् पितृनुष्णीयतेति योजना अन्य सर्वपार्वणसमानं अथ आ
कीयमंत्रव्याख्यानं वृषस्पृष्टपाजः हे अमेपाजः बलं कृणुष्व कुरुपाजशप्तेन
बलनाम सुपठितः किमिव प्रसिद्धं नष्टं पीष्टं प्रसिद्धं वा गुरामिव यदाष्ट
प्रसिद्धं पीष्टं वा हि राजेको मा वा ३० न त्वस्मी मनु प्रसीदन्तु एतेनो साक्षि

शिवः
२०

युजासमिव नकारमुपमार्थीयः ततो याति अर्थान्तरं न्यतीति शेषः अमेवा
 न् अमासवानराजे वयदा आमवान् अ मयवान् तत्त्वारामो वयदा हीत्यवयः
 यद्य गृहवान् तत्त्वा आमराष्टो गृहवचनः केनैवं सवेन बलेन यदा इमेन दृष्टि
 नागत्वाचानुपश्चादृष्टिष्वपि द्विप्रयत्नसिनिप्रसिद्धावागुर्याजालेन वा पु
 रानः हि सन् अस्मासिद्धोऽसि शत्रुणामिति शेषः अतो ब्रवीमि तपिष्टैः क्षेत्रा
 करैः प्रवाहैः रक्षसाः रक्षसान् विधत्ता उच्यते तव भ्रमासां त्वमणाः वातोद्धृताः अ
 र्थात् ज्वालासमूहाः पतन्ति इतस्ततो गच्छन्ति तैः तप्रेषितापि हन् अर्थाद् रक्षा
 सि अनुसृष्टा अतिमृष्टा ज्वालासमूहाः किं तृताः आश्रयः आराधनवनाः त्वं कि
 त्ततः धृताष्टेन ज्वालासमूहेन शोशुवानः दीप्यमानः किंच पतंगादृष्टांति
 लक्ष्मीकृत्य असंहितः अनैखंडितः सन् विश्वक सर्वतः जुहाश्रुवेण सहमुत्काः

का मुद्रा पक्षे
 नुसृष्टा अतिमृष्टा
 शोशुवानः ॥
 तप्रेषितापि हन्
 अर्थात् रक्षा
 सि अनुसृष्टा
 अतिमृष्टा
 ज्वालासमूहाः

तिक्काद्यै

विस्तृतज्ञिष्यतजमनानियेषां तानिपतंगानि असंदिग्धतिदोर्वखंडनस्य विस्तृतज्ञिष्य
 रूपं तथाचरक्षोनिघातं कुर्वित्यर्थः प्रतिस्पर्शो नः अस्माकं यः अधस्तः पाप ततो जवापा
 कीर्तनं उर्जनः अंति अंति केयश्च हरेतिष्ठति हे अग्रैतं प्रतिस्पर्शः प्रणिधीनबंध पुर्विज्ञो अस्या
 नानुविस्तृतपेर्यतूर्णितमोतव अतिशयेन तूर्णोत्तवा किं व अस्याः मुदीयायाः अदृष्टं योने
 विशाजनपदजातेः पापुपेलायितासवा अदधः अनुपदिंस्यः एवं च अनेतेन सेयो अत्यं
 वमाकिः माकश्चिद्ययिताशत्रुरादधर्षाधर्षकोतवतु उद्यमेतिष्ठहे अनेन नि रंदिद्यते
 षकिंच प्रसातनुष अर्थात् ज्वालासमूहान् देतिग्महेते अमित्रान् शत्रून् निश्चो किंच
 यतान्निर्दहउषदाहेतिग्महेतिग्मातीक्ष्णाहेति ज्वाला आयुधं वायसससथो शिवः
 क्तः किंच यः नः अस्मत्संदानप्रवृत्तं अराति अदानं चक्रे अश्राद्धादिनानिवार म २८
 ति हे समिधानसमिधमानतं नीचानीचैः कृत्वा धक्किदहतस्मीकरणे कमिव

प्रत्यातनुषं न्यमि त्रं ॥ ३ ॥ अरातिग्महेते योने अरातिग्मं सप्रिधानं चक्रे नीचा
 तं न्यह्यतसं त्रं मुष्कम् ॥ ४ ॥

तिविद्ययां धर्मसादा विष्णुसुखदेव्या न्यग्रः॥
 अवस्थितानुदितानुजनां जामिनां जामिनां ॥ २ ॥
 मृगणीति शत्रुः ॥ २ ॥

शुक्लश्चतसमिव दृष्टमिव नकार उमा र्थीयः अरातिमिति रादान इत्यस्य रूपं ऊर्ध्वं
 तव प्रहे अग्ने ऊर्ध्वं न व ऊर्ध्वं स्थिति वाक्त्राः मम उपरि स्थितानु प्रति विधत्ता ३ ति
 उय किंच आविः कृणु षदैमान्य मेदैवानि कर्माणि आविः कृणुष्व प्रका
 शय किंच यातु ज्ञानं यातु धानं नाना स्थिराणि कर्माणि अन्यानि शरीरादीनि अव
 तनुदित्ये मय तथा च यातु धानानां सर्वाण्येवा स्थिराणि तव तु किंच शत्रु न जामि
 पुन रुक्मं कृत्वा प्रमृणीहि पुनः पुनर्मा रयेत्यर्थः नामित्राष्टः पुन रुक्म वचनः उ
 दीरतामंगिर सोमः इति तर्षणे आख्यातं येनः पूर्वपितरः पुनः अस्माकं
 ये पूर्वपितरः सोम्यासः सोमयज्ञसंघादिनः सोमयीशं सोमपानं अत्र हिरे
 अनुप्रापित वंत अर्थात् देवान् वद प्रापणे किं तूताः वसिष्ठाः वसिष्ठस्य वरु
 न्यपत्यानिव सिष्टा ते सिः तैः संरक्षणं संप्रीणयमाणाः यमः ह वीषि अत्रुस
 सोम्य सोमो न हिरे सोमपी यं न सिष्टाः ॥ तेभिर्धमः अष्टै रराणां ह वीष्युः शत्रुं श
 द्विः प्रलिकामं मनु ॥ ४ ॥

अजाकि मपुन
 रुक्मः

मन्त्रोऽथ त्वं रजिष्ठमनुनेषि पन्था॥ तव प्रणीतसितरोन इन्दो देवेषु रत्नमंभजो तधी२

हे भ्रष्टचिन्तितव

द्वयत्रयमः किंभूतः उग्रनूकामयमानः वशकांतौ पितृतिः किंभूतैः उग्रसिः
कामयमानैः अतएव प्रतिकामं यथा काममनु त्वं सोमप्रवक्ति राराः॥
हे सोमं चिकित्स्व प्रहृष्टवैतन्य युक्तत्वं मनीषायज्ञानां मनसः इच्छा तथापु
क्लान्तवसि यद्वा हे सोमत्वं प्रचिकितः प्रहृष्टता तासि किती ज्ञातासि किती
ज्ञानेयावते ते मनीषायुधिः तयारजिष्ठं क्रजुतमं पंध्यापंध्यानंदेवयानारम्भं
अनुनेषि अनुगमयसि किंच तव प्रणीती प्रणयेन तवा स्मृतज्ञानेन हे इंद्रो नः
अस्माकं पितरः कर्मकर्त्ता देवेषु मध्ये स्त्रींश्च मणीयं यज्ञ फलेन असज्जत सत्त्वतः
पितरः किंभूताः धीराः धीरमंतः त्वया दिनः नः हे सोमयस्मात् त्वया आश्रय
स्तृते न नः अस्माकं पूर्वैर्देवजाः पितरं कर्माणि चक्रुः क्षतवन्तः ह्येवमानपा
वनार्द्धपावनहेतोस्तस्मात्त्वामिदं प्रार्थय प्रार्थयेन्न नूनं जमानः सन् अस्मदीया
पितरः सोमं पूर्वे कर्माणि चक्रुः परमानधीराः चन्द्रव्रातः परिदर्शयोरु
मिरञ्जे र्मद्यकमवान् ५

25

पितृभित्तं विद्वानो नु घाता पृथिवी आसते ॥ तस्मै त इन्द्रो हविषा विधेम वष ॥ १५ ॥
 मपत्तयो रयीणां ॥ ४ ॥

नितानितानिकर्माणीति शेषः परिधीन् यज्ञोपप्रवकारिणः अपोऽणु अपरा
 मयत्वं किं तूतः अवातः वाताक्यपप्रवश्यस्य एकचित्तं सन्निमर्थः वीरे सिधी
 रैरश्वैः सह किंचनः अस्माकं मघवा तव मघं धनं देहीति यावत् यो यस्य
 ददाति स तस्य धनवानित्यर्थः पितरं किं तूताः धीराः धीरमतः त्वत्सोमं यस्त्वं हे सोम ॥

पृथिवी अस्तु

पितृभिः संविदानः संवादं ऊर्वाणः द्यावा ततं यथा ततोऽपि तनुविस्तारे देहं
 को तस्मै ते हविषा विधेम हविर्द्विष्टः वयं हविः प्रदानानंतरं रयीणां धनानां पतयः
 स्पामः तवेम सोमवतां पितॄणां षड्विं वदिषदः पितरं तिस्रः कृचो वदिषदो दे

पितरः वदिषि
 सोमं च विवर्हि
 यद. ३
 मेव धं

वदिषदः वदिर्यज्ञं साजिनो वा ऊसागत्य अर्वाक् अर्वाच आगच्छतेति शेषः ।
 किमर्थं इमानि वीर्याणां कंद्यानि हवीषिवयं चरुमकृतवतः तानि च आजु
 धं ये श्रयुष्मालिः अधस्ता नानि पथमानि हवीषि सेवितानि ते यूर्यं पुनरपि आ
 ऊर्वाणो को तस्मै ते हविषा विधेम हविर्द्विष्टः ॥ त आगता वस्तातुं तमेनां शानः शु
 को रयौ दद्यात् ॥

पितृभ्यु विदत्रां विद्विन्नपातञ्च विक्रमलं विद्वो ॥ बर्हिषदो ये सध्यास्तु तभजन्ति
 तस्तद्भुजिषा ॥ ४

रूपमाना आगच्छत शान्तमेतसुखविष्टतमेन अवसानेन हविर्लक्षणेन देतु
 तेन परिनुष्टाः यज्ञसमाप्तुरकाले अस्माकं शोषो दधनि शमनं नो मां येष तं च
 तथा नां शय्योरिति पदद्वयमुक्तमित्युवटः अस्यदपियर्किं विदरयः अपापं
 तदस्माकं दधेन ॥ आर्क्षं आदं अदं पितृन् अविशि अवेदिषं विदितवान् पितृ
 न्किं धतान् सुविद्वान् कल्याणदायका न विस्तो र्यज्ञस्य नयाते च विक्रमणं
 च वेदितवान् अस्मिन् यातो अस्मिन् गतानां सनपातः यथा विविधं क्रमणं
 यत्र स विक्रमणः पिष्टयानः यथा तत्र रहद्वष्ट टीवडु तरधर प्राणिनो गच्छन्ति
 तथा च देवयाने यथा नौ यज्ञसंबन्धिनौ अवेदिषं तजामिनः पितृन् अतो ह मेवं
 ब्रवीमिये बर्हिषदः पितरः स्वधया अन्नेन सह सवनी यज्ञक्षणेन सुतस्याभि
 षेकं कर्मणः पित्रः पानं सोमपानमिति यावत् ततश्च तजं ते सेवं ते ते इह कर्म

देवयानः

शिवः
 ३०

पितृभ्यो नो

सोम्यासो वहिष्येष्टुनेधिषुषियेषु॥ तत्रागमस्तुतं ह श्रवन्तेधिषुवन्तु
वंतस्मान्॥१

મંચેરુ

चेष्टितः.

સાચી

गद्यतंसदः सदः
सदतसुप्रणीत
यः ॥ अतहवी
२० विप्रब्रानि
वर्हिष्यं शार
२० पि २० सर्ववी
रन्ध्यातनं

लिङ्गागच्छिष्टः ॥ उपद्रुतपितरः सोम्यासः सोमसंबन्धिनः वर्हिष्येषु नि
 चिद्युषियेषु हविर्विषु हविर्विशेषः निमित्तं उपद्रुताः स्याद्भूतान्तरः इह आग
 नंतु आगच्छन्तु वेष्येषु वर्हिषि आसादितेषु वर्हिषे तेषु वानिधिषु निहितेषु
 प्रियेषु पितृणां प्रतिरुचितेषु आगत्य च ते इह श्रुवंतु शृण्वन्तु मदीयानि वचां
 कृत्वा च श्रुवंतु श्लाघंतां यथा पुत्रेषु पितृणां यथा कर्म्यंतवति तद्वदंतु किं
 च ते स्मरन्ति ॥ अवंतु रत्नं तु आयांतु नः ॥ इति मास्मात् अग्निष्वात्ताः पितर एह आ
 इह एह हविष्वात्ताः पितर इह आगच्छत आगत्य च सदैः गृहं गृहं प्रतिसदत उ
 पविशन्ततः सुप्रणीतयः सुप्रसन्नयः सुखोपविष्टाः सतः दवीषि अन्नतहय
 तहवीषि किं हतानि प्रयतानि श्रुवीनि वर्हिषि सादितानि इति बोधः अथ वृत्ता
 संतः सर्ववीरं रयिधनं दधातननिधत्त सर्ववीराय स्मार्त्तं सर्ववीराय अग्निष्वात्ता

तां मध्ये दिवं कृत्वा पाप्मादहं ॥ तेभ्यः स्वरा उंसनीतिर्न तां यथावशात्तत्त्वं कल्पयति ॥१॥

ये पितरः

ॐ

ये अनग्निष्ठाः अग्निष्ठाः अग्निना सुअन्ताः ये च अनग्निष्ठाः सशानकर्मनप्राप्ताः

मध्ये दिवः फलौकस्य मध्ये स्वधया स्वकर्म फलोपभोगेन मादयन्ते तेभ्यः तेषां पर

अमुं मे श्वरः एतान् नीतियमं सदा यं कृत्वा तेषां पितृणां शरीरं कल्पयित्वा कथार्थः स्वरा

सुरसेवेते

यथा वं यथा

कामं यथा क

चित्तं च शरी

रं कल्पयति

कल्पयन्तु

यथा च परमेश्व

रः यन्ते सदा यं

कृत्वा

शिवः

३१

हवा महेना

कृत्वा महेना

मपीयं यथा

मुः ॥ तेने दि

प्राप्तः सुहृन्निपानं

वाभवन्तु वयं

०० स्थाने परत

यो रयी म

इत्येनैवराजतइति अकृतकैश्वर्यः असुनीतिः अस्तनप्राणान्नयतीति असुनी

अग्निष्ठाः अग्निष्ठाः अग्निना सुअन्ताः ये च अनग्निष्ठाः सशानकर्मनप्राप्ताः

मध्ये दिवः फलौकस्य मध्ये स्वधया स्वकर्म फलोपभोगेन मादयन्ते तेभ्यः तेषां पर

अमुं मे श्वरः एतान् नीतियमं सदा यं कृत्वा तेषां पितृणां शरीरं कल्पयित्वा कथार्थः स्वरा

हवा महेना कृत्वा महेना मपीयं यथा मुः ॥ तेने दि प्राप्तः सुहृन्निपानं वाभवन्तु वयं ०० स्थाने परत यो रयी म

इत्येनैवराजतइति अकृतकैश्वर्यः असुनीतिः अस्तनप्राणान्नयतीति असुनी

अग्निष्ठाः अग्निष्ठाः अग्निना सुअन्ताः ये च अनग्निष्ठाः सशानकर्मनप्राप्ताः

मध्ये दिवः फलौकस्य मध्ये स्वधया स्वकर्म फलोपभोगेन मादयन्ते तेभ्यः तेषां पर

अमुं मे श्वरः एतान् नीतियमं सदा यं कृत्वा तेषां पितृणां शरीरं कल्पयित्वा कथार्थः स्वरा

हवा महेना कृत्वा महेना मपीयं यथा मुः ॥ तेने दि प्राप्तः सुहृन्निपानं वाभवन्तु वयं ०० स्थाने परत यो रयी म

इत्येनैवराजतइति अकृतकैश्वर्यः असुनीतिः अस्तनप्राणान्नयतीति असुनी

अग्निष्ठाः अग्निष्ठाः अग्निना सुअन्ताः ये च अनग्निष्ठाः सशानकर्मनप्राप्ताः

तोऽवस्थानकृत्वा अयेच ॥ ११ ॥ स्वतावनिर्देशः पितृणां एवं स्वतावाः पितरोत्तवं
 ति अथैनं पितरं प्राचीनाकीर्तिनसमं जात्वा व्यासीदन्निति श्रुते इक्ष्मणस्मदीयं यज्ञं
 याद्वं अभिगृहीत अभिष्टुव तदक्षिणामंत्रकालकर्तृद्विर्यं जमानौत्कर्षैः साध
 य यज्ञ इति प्रकारेणेति शेषः विश्वे सर्वे समवंतो वर्द्धिषदो मिषात्ताश्चेत्यर्थः किं
 च हे पितर केनचिदपिनः अस्मान्माहिंसिष्यमानो यतयत् यद्यपि वा युष्माकं
 अपरं च पुनश्च ॥ १२ ॥ सप्ततया दत्तुं शक्यं ॥ १३ ॥ न कृतवतः तदापि माहिंति

यादिव ॥ १४ ॥ आगः अपराधं पुरुषता पुरुषतया हेतुभूत
 याकरमंकृतवन्तः तथापि माहिंसिष्येत्यर्थः पुरुषाश्च लचित्रात्तवन्ती ससिप्रायः
 आसीनासौ हे पितरः ये यूयं अरुणीनां अरुणवर्णानां ऊर्णानां अर्थानां
 कुतपा नां नृपस्येमध्ये आसीना उपविष्टास्य अरुणाहिता ऊर्णात्तवन्ति या
 अरुणीनां नृपस्ये रथिं घत्तदा शुभे मर्त्याय ॥ पुत्रेभ्य रितरस्तस्य वत्स प्रयच्छत तद्देवता ॥ २ ॥

तन्निष्कान्तस्येति॥ तन्निष्कान्तस्येति॥ तन्निष्कान्तस्येति॥ तन्निष्कान्तस्येति॥ तन्निष्कान्तस्येति॥

लिः कुतपाः क्रियन्ते यदा अरुणवर्णानां सूर्यकिरणानां सूर्यस्था इत्यर्थः ते ह्यर्थे
मर्त्ययमनुष्या यदा शुषे दत्तवते अर्थाववीषियजमानायेति यावत् रपिधनं दत्तकिं
च तस्येतेभ्यः पुत्रेभ्यः वस्वः वस्वनिप्रयच्छतुं यजमानार्थं पुत्रग्रहणं तथाच आशका
रिभ्यो पुत्रे भोवसुदत्तेत्यतिप्रायः किंच ते ययं इहास्मदीये यज्ञे ऊर्जं अन्नं धनं
वा दद्यात् तस्यैव पतयिष्ये मये कथं वाहनं हे अग्ने कथं वाहनं कथं वहतीति कथं
वाहनं यं रपिह विर्लक्षणं धनं त्वं वितृत्वमप्रिममसे अवगच्छसि अनेन श्रेयः प्राप्तुं
शक्यत इत्यनेन प्रकारेणेति शेषः तद्यद्विर्लक्षणं रपिनः अस्मदीयं स्वत्तत्तं च
पुत्रेभ्यो वाक्यं याज्या व षट्कारलक्षणा निर्देवत्वादेवेभ्यः पनयदेहि देविः किं
भूते अवायं अग्रणीयेषु यथा युक्तं यथा योग्यमित्यर्थः पनतिर्दानं कर्मयो अ
ग्निः कथं वाहनं ॥ यः अग्निकं वाहनं कथं पितृणां मन्त्रं द्रोता पितृन् यै ह्यत इष्ट
पितृन् यं दत्तं तावच्च ॥ पुत्रं हवा विवाच विदेवेभ्यः अतिर ॥ ॥ ॥

शिवः
३२

कव्यवाहनावाह्यानि सुरभीलि कवी॥ प्रादाः पितृभ्यः स्वधया तैस्तत्र द्वित्वेनैव प्रयत्ना हवीषि॥ २

वानस इहानीपेदु हव्यानि इदुहमानि हव्यानि हवीषि देवेभ्यः पितृभ्यश्च प्रवोच
 सि प्रवोचतीति चित् न किं कृतानसदा हवः ससवध पितृभ्यश्च वृषोवा आकारः स
 सुव्यपार्यः तमग्र ईति तैः हे अग्रे कव्यवाहनयस्त्वं ईदितः यात्विवा हव्यानि हवी
 विमुवा इउ हव्यानि चित् कृत्वा सुरभी लि कृत्वा उच्चा चितानि हवीषि पितृभ्यः
 प्रादाः दत्तावानस्मिन्नेव पितरः स्वधया पितृमंत्रेण अक्षन् अत्र वंतः सक्षितवंतः
 हे देव त्वमपि प्रयता प्रयतानि हवीषि अक्षितक्षय॥ ये चै हेमादिना तर्पणे व्याख्या
 ते इदं पितृभ्यो इदं हविलक्षणा मने अद्य अद्यतनं तेभ्यः पितृभ्यः नमोस्तु ये पूर्वा
 सः पूर्वे ईयुः अर्थाः स्वर्ग्य उपेव परासः पराकृत कृत्वाः अर्थाः सख्ये ईयुः यात्वा
 ये च पार्थिवे रजसि निषिन्ताः पार्थिवं पृथिव्यां तवं रजः अग्निः तत्रातिमुखेन निषि
 न्नाः अग्निलोकं प्राप्ता इत्यर्थः ये वापे च नूतनं निश्चयेन सुवृत्तना सुसाधुवल्लता सुवि
 नमो अस्तु च ये पूर्वा सोम उपरा स ईयुः॥ ये पार्थिवे रजस्य निषिन्ता ये वा नूतनं
 सुरजना सुविक्ता॥ ४

मन् २
 सुरभी लि कृ
 तैः

मन्त्रविशेषः

शुद्धिमेव

मन्त्र

हे

अथ

सो

पितरः परासः पुत्रजम नेषु निषताः निषत्तासः अधायथानः अधायथ एवं सहिते अने
प्रजासो कृत यथानः पितरः शुचिश्चिं इत एव कारथे तोस्वरमेव दीधितिः अने आगताः प्रासा
मा शुवाणाः दीधितिः आदिसरणि आदिसमंडलमिति यावत् यतः एष देवयानः पंथा एवं अनेत्व हे
शुचीदयदी सप्तमदत्तक्षमाक्षमांष्टयी सिंदं तवेदिवा द्वालपूषावदादिखननैः यवा दृष्टिमांशवा
चित्तिमुक्ता त्वासा हासा त्वासीक्षिपुधपादीनि सिंदी यजेसर्वोपकरणानि अनुतिष्ठंत इत्यर्थः अरुणीः आ
भिनः सो अ ने चमानाः दीधितेरमीन अर्थादास्य अपवन् अष्टाणुमः अपहृत्य तमेव यथा
रुणीः पवन् नमनुलिङ्गोसी सिंवा कर्प्यः पितरः किं तताः परासः उरुष्टाः प्रजासः शुवाणाः इतमा
शुवाणाः कृतं यजं मा शुवाणाः आशुवंत उक्वासासः उक्वानियज्ञे ये शंसंति उ
क्वासासः उक्वा तस्वेति आद्रेमाख्यातं ॥ इति श्रीमहोपाध्याय शत्रुघ्नकृता यांवेद
मंत्रार्थदीपिकायां आहुतं चर्चदेदः ॥ अथ षडंग शतसंज्ञीयं आख्यायते ॥ सहस्रो

शिवः
३३

सप्तस्त

वि

उक्ता सामविशेषः ३

माः सहस्रं दस आहतः सहस्रमात्रं षयः सप्तद्वेयाः पूर्वेषां पंध्यामनुष्टुपधीरा
 अवालेसिरे रथ्यो न रश्मीन् उपमेमंत्रः काचित्कमसि सृष्टिप्रतिपादिका वृष्टु प्र
 सप्तकषयः तू रवाजकषप गौलमात्रिजमदधि वशिष्ठ विश्वामित्राः पूर्वेषां क
 ल्यांतराधिकाणां पंध्यां पंध्या नं अनुष्टुप अवलोक्य अवालेसिरे अचारेतिरे अवा
 विजिष्ठा रंतंत - सृष्टिं कृतवंतः कषयः किं तूताः सहस्रोमाः स्तोमसहिताः का
 रणस्तोमसहिताः सहस्रं दसः स्रंदसहिताः आहताः सहाहतः आशदेन कर्मो अ वर
 ते अ वाससप्रधानानां कर्मणामनुष्ठाता इत्यर्थः सहस्रमाः प्रमाणं प्रमा प्रमा
 णपरीक्षका इत्यर्थः दैव्याः प्रजापतित्वेन प्राणातिमानिनः कथमिवावालेसिरे
 रथ्यो न रश्मीन् रथे साधुः रथ्यः सारथिः नकार उपमा र्थीयः तथा सारथिः इष्टदे यथा
 उपस्यर्थः अश्व नियमनाय रश्मीन् आलसते एवं तेपिकारणति सृष्टवंत इत्य

र्थः॥ अथशिवसंकल्पव्याख्यानं॥ यज्ञाग्रतोहरमुदैतिदैवंतदुसुप्तस्यतथैवेति
 हरंगमंज्योतिषांज्योतिरेकं तन्मेमनःशिवसंकल्पमस्तु तन्मेनःमेममशिव
 संकल्पमस्तुशिवःसंकल्पोऽसिलाघोयस्यतत्तत्किंयत्तजायतःपुसषस्यह
 रंगवतिनानाविषयेषुसंचरतामिंद्रियाणांसहकारित्वेनेतस्ततःसवास्त्विदि
 तिंद्रियप्रसरात्तावात्तमनःकिंत्तदेवस्वरूपंभुनःकिंत्तज्योतिषामिंद्रि
 याणांएकंअद्वितीयमिंद्रियंमुख्यमित्यर्थः तदधीनत्वात्सर्वकार्याणामिति
 तावःहरंगमंंद्रियाणामध्येहरंगमः॥ ३३ ॥ इत्थं व्यवहितविषया साधारण
 त्वादित्यर्थः येनकर्माण्यपसोमनीषिण्यज्ञेकृण्वतिविदधेषुधीराः यद
 पूर्वयद्यमंतःपुनानांतन्मेमनःशिवसंकल्पमस्तु येतमनसाअपसःअप
 स्विनःकर्मणोमनीषिणः यज्ञेकर्मण्यज्ञेकृण्वतिकुर्वतिअपस इतिकर्मजा

३३ अथैतन्मनः
 सुप्तस्य तत्र
 तिस्रस्तत्त्वविषय
 यत्तु मतिभव
 ति ५

शिवः
 ३४

ममनीषिणः किंरूताः विदथेष्टयज्ञेष्टयज्ञसाधनेषु ज्ञानेषु वाधीराः पंडिताः
मनः किंरूतं अपूर्वं न विद्यते पूर्वकारणं यस्य निमित्तमिसर्गः अकृतं वा पुनः
किंरूतं यद्व्यप्यं लोके वा प्रजानां अंतः अंतर्वर्ति तन्मन इति व्याख्यातं यस्य
ज्ञानमुत्तमो धृतिश्च यज्ज्योतिरंतरमृतं प्रजासु यस्मान्न कृते किंचन कर्म क्रि-
यते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु यन्मनः प्रज्ञानं प्रकृष्टं ज्ञानं यस्मात्तत्तत्त-
त्समुद्बभूवे यत्तच्चेतः चित्तं चेतनायाः उपलब्धे हेतुः धृतिश्च यत्प्रजासु अंतरमृतं
अमृतं यज्ज्योतिः सुखहेतुनां प्रकाशकं यस्मात् कृते किंचन कर्म न क्रियते के-
नापीति शेषः तन्मे मन इति येन दंतं तत्तु वनं लविष्यत्परिगृहीतममृतेन
सर्वं येन अज्ञस्तथा यते समहोता तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु येन इदं विद्यना
नंरूतं अतीतं लविष्यत्ताविसर्वं तु वनं परिगृहीतं आकृतं येन किंरूतेन अ-

मृतेन नित्येन सुखहेतुना वा येन च स महोताऽग्निष्टोमस्तायते तन्मे मनः शिव
 संकल्पमस्तु यस्मिन् नृचः सामयजूषियस्मिन् प्रतिष्ठितारथानां ताविवाहः
 यस्मिंश्चित्रं सर्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु यस्मिन् नृचः ऋग्ये
 दः सामसामवेदः यजुषिंश्चुर्वेदः सर्वे प्रतिष्ठिताः आश्रिता ऊत्र कश्चरथ
 नास्तौ रथमध्ये अराश्च यस्मिंश्च प्रजानां सर्वं चित्रं संज्ञानं ज्ञातं संबधंतत् सु
 खारथिरश्वानि वयन्मनुष्यान्नेनीयते तीष्ठतिर्वाजिनश्च सत्यतिष्ठं यदजिरं
 जविष्ठं तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु यन्मनः मनुष्यान्नेनीयते अहितविषयेषु
 वर्त्तयति च कश्च सुखारथिः सुसारथिः अतीष्ठतिः रश्मितिः अश्वानि वय
 ध्या उल्लुष्टसारथिः अश्वान् रहिता हितविषये प्रवर्त्तयति निवर्त्तयति च अश्वान्
 नृकिंभूतान् वाजिनः वेगशालिनः मनः किं तूतं सत्यतिष्ठं हृदि प्रतिष्ठितं ॥

हित

शिवः

३५

तत्रैवज्ञानोत्पत्तेः यच्च अजरं नित्यप्रौढं जविष्टं जवशालिवेगवत् तन्मन इति अ
थ पुरुषसूक्तं सदस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् सन्मिच्छं सर्वतः स्पृता
सतिष्ठद्दशांगुलं पुरुष ईश्वरः दशांगुलं नातेरुद्धं अतिक्रम्य अर्थात् स दय इति
यावत् अतिष्ठत् स्थितो लवत् अर्थवशात् ह्यस्योपरिज्ञानात्मकपुरुषरूपेण स
एवांतर्यामी कर्मफलोपसृजक इत्युच्यते किंत्वात्तमिंसर्वतः स्पृष्ट्वा व्याप्य त्मि
शद्वेत्तत्त्वास्त्वप्राणिदेहवचनः तेन सर्वतावेन त्रैलोक्यवर्तिनां पार्थिवदेहान्
वाप्येत्यर्थः त्मिश्रष्टः पंचतूतो यलक्षक इति केचित् केचित्तु त्मिश्रष्टोत्रश्चाधा
रो यलक्षकः तेन तिर्यग्व्यो व्यापक इत्यर्थः सकः ईश्वरः सदस्रशीर्षा सदस्रशब्दो
ऽसंख्यातवाचीनः तेनासंख्यातशिराः पुनः किंत्ततः सहस्राक्षः अत्राक्षशब्दः ष
ड्बुद्धीप्रियो यलक्षकः पुनः किंत्ततः सहस्रपात् पदशब्दोत्र कर्मप्रियो यलक्षकः

तानिचपंच तथाच त्रैलोक्योदरेवतीनियानिगिरांसिबुद्धीद्वियाणिकर्मद्वियाणिव
 तानिसर्वाणि अस्यैवेत्यर्थः अत्रना सेरुर्दशंगुलं अतिक्रम्य रुदयं सवतीतिस
 कललोकं नुनवसिधमेव तत्र पुरुषस्तिष्ठतीत्यनुमतिः प्रमाणं कृतमत्रात्मेत्युपक्र
 म्य योयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणिपुत्रद्वयं ज्योतिरिति श्रुतिः एतौ सुपर्णादिति च
 यमो वैवस्वतो देवो यज्ञवैषवस्तु दिस्थित इति मनुक्चनं प्रमाणं यत्वेतिष्ठतः आया
 मे इत्यस्मादातोऽकाशस्यैरूपं सर्वतः यत्वेति कस्कादित्वा द्विसर्जनीयस्येसः अ
 त्रवृत्तां डोदरं व्याप्य वृत्तां डोपरि दशंगुलं अतिक्रम्य तिष्ठत् दशंगुलमित्युप
 लक्षणां वृत्तां डो द्व द्विरप्यव्यापदित्यर्थः इति शंकराचार्यटीका पुरुष एवेदं
 सर्वं यत्कृतं यद्वृत्तायं उता मृतत्वस्येग्रानोयदनेनातिरो हति २ इदं यत्किंचिद्व
 र्त्तमानकालीनं यत्कृतं यदतीतकालीनं यद्वृत्तायं न विष्यत्कालीनं तत्सर्वं पुरु

शिवः
 ३६

षएवन्थाचवर्तमानत्तत्तविष्यत्कालस्वरूपोत्तगवानधिकतररूपइतिदर्शितं।
 उतकिंचनकेवलमेवकिंचुयदन्नेनअदनीयेनत्तक्तादिनाअतिरोहतिअतिशये
 नजन्मस्थितिंचलत्ततेतत्सर्वंशुरुषएव तथाचयेजंगमाः सत्ताद्याहारेणजन्मस्ति
 तिंचलत्ततेयेचस्थावरावृक्षत्रौलादयोजलतर्पणरूपेणाहारेणजन्मलत्ततेसर्व
 एवब्रह्मादिस्त्रंबयर्थताःशुरुषरूपाइत्यर्थः यथावर्तमानकालीनायवस्तुजातं
 तत्सर्वंपरमेश्वरएव किंचयदन्नेनातिरोहतितेषांअमृतत्वस्यमोक्षस्यईशांइत्य
 च्ययः" एतावानस्यमहिमातो ज्पायांश्चपूरुषः पादोस्यविश्वात्तानि त्रिषादस्या
 मृतंदिवि ३ :अस्यशुरुषस्यएतावान्महिमायत्सर्वंकंडिकोक्तसर्वदेशकाल
 व्यापित्वसंसारपवर्गप्रभुत्वनाम। अतोस्मात्कारणाशुरुषः ज्पाधान्ज्येष्ठःशु
 रूषोत्तमः किंचअस्यएकपादः विश्वात्तानि विश्वानि चत्तानि चराचरात्म

कुं

कानिसर्वाणिभूतानिअपरंचत्रिपात्पादत्रयंअस्यसुखस्यदिविस्वर्गआकाशो
वापादत्रयंरुग्यजुःसामभक्तंअर्थान्स्तर्यरूपंत्रयीमयत्वात् तस्यपादत्रयंकिं
नृतंअष्टतमोद्वारंस्तर्यमंडलसेद्वारेणगच्छतांमुमुक्षुणांपरमात्मनिलया
मोक्षइत्यर्थः यथा त्रिपाद्विज्ञानयनानंदरूपंदिविद्योतनेस्वमहिम्निस्वर्गोवा
निष्टतीत्यर्थः छ त्रिपाद्वैतदेसुखःपादोस्येहोत्तवसुनः ततोविषड्भुक्ता
मज्ञानानज्ञानेअति ४ अस्यचतुष्पादेषुसुखस्यसौत्रिपात्पादत्रयस्य
यःरुग्यजुःसामलक्षणोत्तगवानादिसःसोत्सुदैव उदितःकिंनृतःऊर्ध्वदिविस्थः
यथा कर्मबंधनिबंधनानांस्यावरजंगमादीनामुपरिभूतइत्यर्थः किंचास्यचतु
ष्पादेषुलक्षणस्यपुनस्त्येचतुर्थीशः हिरण्यगर्भतया ब्रह्मजगतिःअसवत्प्रथमं
सत्रामात्रेणावस्थानमकरोत्इत्यर्थः जगतिकिंनृतेसजानानज्ञानेभोक्तरि

पादः २ .

शिवः
३७

अलोक्तारिवयेषां वसुक्ततः कृते अधिकारस्ते लोक्तारः ब्राह्मणादयः येषा
 मनधिकारस्तेऽलोक्तारः कृमिकीटादयः तदेवं कर्माधिकारिणि अनाधिका
 रिणि च सर्वत्र जगति अपरः पादः सत्तामात्रेणातिष्ठदित्यर्थः ततः पुनस्तदं सर्वशरीरम्
 तत् सर्वतः विषयकमव्याप्तवान् व्याप्यावस्थानमकरोदित्यर्थः यदा य
 यमजगति सत्तामात्रेण सवत् ततः विषयकसर्वतः सा शानानशाने लोक्तारमलो
 क्ता रं व्याप्तवान् अत्र विश्वशब्दादं वृत्ते तावित्यस्य वातोऽकिपिवि
 षड्भित्तिरूपं अतिशब्देनेत्यवहितेनोपैवीत्यन्वयः ततो विराट् जायत विरा
 जो विष्णुरुचः सजातो अत्यरिचतयश्चाहू मिमथो पुरः ५ ततः पुरुषात् दि
 रण्यगर्तात् विराट् ब्रह्मा जायतः तस्माद्विराजः ब्रह्मणः पुरुषो मनु रभ्य जाय
 तमनुर्जातः सन् पुरोगे यथादपि त्स्मिन् अत्यरिचतयस्य तत्समो सक्तोऽसवत् स्मि

पदं देशोपलक्षणार्थं पुरः पश्चादिति कालोपस्थापकं तेन क्वचिदपि देशोका
 लेवातस्य मनोपुत्रपौत्रादिसंबन्धितिः सदृशो नाहृदित्यसिवायः तस्माद्यज्ञा
 सर्वदुतः संवृतं तदृषदाज्यं पशून् स्तोत्रं चैवाय व्यास्यारण्यं ग्राम्याश्च ये तस्मात्स
 वोक्तं सर्वव्यापकानुपुरुषस्य चतुर्थपादात् सर्वकृतः सर्वैर्ह्यमानात्यज्ञस्य
 रूपात् तदृषदाज्यं हविः संवृतं समुत्पन्नं तदृषदाज्यं तान् पशून् च केवकार-
 तान् कान् न्येऽरारण्यग्राम्याश्च आरण्यहरिणा दयः ग्राम्याश्च ह्यगादयः ता
 न् किं तूतान् वायव्यान् वायुदैवतान् तस्माद्यज्ञा सर्वकृतः ऋचः सामानि
 जज्ञिरे ब्रह्मांसे जज्ञिरे तस्माद्यज्ञस्तस्मादजायतः ७ तस्मात्सर्वकृतः स
 र्वैर्ह्यमानात्यज्ञात्यज्ञपुरुषात् ऋचं ऋग्वेदः सामानि सामवेदाः जज्ञिरे
 जाताः तस्मादेव ब्रह्मांसे गायत्री प्रभृतीनि जज्ञिरे जातानि तस्मादेव यजुः य

शिवः
 ३८

इत येक चन ३ मयने

सुर्वेदश्चाजायत इत्यर्थः तस्मादश्चाश्चायंतयेकैचोत्तयादतः गवो हज्जि
रेतस्मात्तस्माज्जाताश्चावयः ८ तस्माद्यज्ञात्सर्वयज्ञस्वरूपात् अश्वाश्चा
यंतनकेवलमश्वाः किंतु येकैचोत्तयात्तीदंताः पशवः तेप्यजायंतजाताः त
स्मादेवगावःजज्ञिरेजाताः तस्मादेवअजाश्चावयश्चाजाताः अजाश्चागश्चावयो
मेधाः जतयादतः इति अन्येभ्योपि दृश्यत इति गवो हृदकारः समुच्चये अत्र
कांडिकत्रयेयत्किंविधविरात्मकं विद्यर्थवादमत्राश्रयावेदाः पुरुषोत्तमात् पुरु
षमेधयज्ञस्वरूपात् एव सर्वजातमिति वाक्यार्थः तं यज्ञं वर्दिषिषौज्ञान् पुरु
षं जातमग्रतः तेन देवा अयजंत साध्याः क्रूययश्च ये ए तं पुरुषं यजंत यज्ञसा
धनन्तं वर्दिषिष्याप्य देवाः ब्रह्मा ऋतयः साध्याः साधनामानः गणदेवता
क्रूययो मरीचिधृत्तयः प्रौज्ञन् प्रोक्षितवतः किन्तु तं अग्रतः प्रथमतः जातं त

अशादय २

स्मात्तदानीमन्यहविर्भावे स्वयमेव हविर्गसीदित्यर्थः न केवले प्रोक्तं किं
 तु तेन पुरुषेण यज्ञेन यज्ञं तत्तेन अजं यत्तया गच्छतवन्तः अत्र कारणे कार्यो
 पचारात् यज्ञेन यज्ञसाधनमभिधीयते प्रोक्तं ग्रहणं सकलसंस्कारोपलक्ष-
 णार्थं तथा च पुरुषं पदं दायादिरूपेण देवादयो या गच्छतवन्तः इति वाक्यार्थः
 यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन् मुखं किं मस्यासीत् किं बाहू किं मूर्तिरूपा
 दा उच्येते १० अत्र पूर्वोपात्ता एव कर्तारोऽनुषंजनीयाः तेन देवादयः यत्तयं
 पुरुषं व्यदधुः विहितवन्तः तं कतिधा कति प्रकारं व्यकल्पयन् विकल्पितवन्तः
 विकल्पनप्रकारमाह मुखं किं मस्यासीदित्यादि अस्मिन् पुरुषस्य किं मुखमासी-
 त् किं बभूव किं बाहू किं मूर्तिरूपादाः पादौ किमुच्येते इति वैलक्षण्यमुख-
 मासीद्बाहू राजन्मः कृतः ऊरुतदस्य अक्षयः यद्वा १० शृङ्गो अजायत ११ प

शिवः
 ३९

सप्तम्यर्थः

वकांडिकायां विकल्पः कृतः आकांडोत्पापनाय अत्रुक्तमिहाह अस्य
रुषस्यमुखं ब्राह्मणः आसीत् ब्रह्मवाहुराजस्यः क्षत्रियः कृतः अर्थात् ईश्वर
रेणैव अस्य उरुतयक्षैः कृतः एतेन ब्राह्मणादयः मुखादिभ्यो जाता इति
बोधव्यं अत्रेतेन दृष्टानात् पद्मांश्चः अजायत अयमेव ब्राह्मणादि
तुष्टय रूप इति वाक्यार्थः चंद्रमां मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो अजायत श्रोत्रावा
युश्च प्राणश्च मुखादग्निरेजायत १२ अस्य पुरुषस्य मनसः सकाशात् चंद्रमा
अजायत चक्षुश्चक्षुः सूर्यो अजायत जातः अत्र त्वचिं समदिशि पुरुषे मन
श्चक्षुः श्रोत्रेऽप्यः चंद्रमा घृष्टतीना उत्पत्तिः क्रमः इति वैपरीत्य कथनं कृतिरिति
पुरुषस्य कृतिरेव वाक्यार्थः नात्यं आसीदंतस्त्रिंशं शीघ्रं सप्तवर्तत पद्मां
त्समिदिशः श्रोत्रात्तथा लोको अकल्पयन् १३ नात्यानासितः अंतस्त्रिंशमाका
शे जाहायुः च प्राणश्च अजायत मुखात् अग्निं जायत अन्यत्र चंद्रसूर्ये वा पु
न्यो मनश्चक्षुः श्रोत्राणां चंद्रमा घृष्टतीना उत्पत्तिः क्रमः इति वैपरीत्यं
रिति सति

समवर्तितसमभवत्। पद्मापादद्वयात्प्रभृतिः समवर्तित। ओजात्कृणीत्
 दिशः समवर्तित॥ तथा स एव पुरुषः लोकांश्च देवमनुष्यादि॥२॥

अकल्पत

वां बभूव शीर्षः मस्तकादर्थोऽर्गः निखिलस्या वरजंगमादित्रैलोक्यं अकल्प
 यन् दृष्टान् यत्पुरुषेण हविषा देवाय ज्ञमंतव्रतवसंतोऽसीदाज्यं ग्रीष्म
 ध्मः शस्वविः १४ पुरुषेण हविषा हवित्ते ते न देवाय तयज्ञं अतर्वत कृतव
 तः देवा इत्युपलक्षणं साध्याः कषयश्च अस्य वसंतं क्रतुविशेषं अज्यं दृतमासी
 त् बभूव ग्रीष्मः इध्मः समिदिशेषः आसीत् शरत् हविः योग्यतावशात् अग्न्या
 तिरिक्तं हविः पुरोडाशादि सप्तार्णसंन्यरिष्यत्विममसमिधः कृता देवाय
 न्तवाना अवध्न्य पुरुषं पशुं १५ अस्य यज्ञस्य परिधयः नृनिवेष्टे नानि स
 म् अर्थात् समुद्राः आसु नृवत्तुः त्रिसप्त एकविंशति समिधकृताः सप्त बृदा
 सि सप्त व्याकृतयश्चैतानि समिधः कृता इत्यर्थः अस्य कस्य यत् यज्ञं तवानाः ऊ
 वाणा देवा पशुं पशुत्तं पुरुषं अवध्न्य नृवत्तुः अत्र सप्तेति सप्त्या मानं च
 स ३३ पक्षं हंति

य

४०

यतेन तु संख्येयं तत्र संख्येयं कल्पमानेयज्ञानमिषष्टकं कल्पनीयं यज्ञभूमि-
श्वसारतवर्षति वेष्टकाश्चलवर्णाणां विषभृतयः सप्तसमुद्रा एवं संनवंति त्रि-
सप्तस्यत्रापि संख्येयकल्पनायां छंदोसिजज्ञिरेतस्मादित्यत्र यज्ञसाधनसृष्टौ
एकविंशति छंदसा मुक्तत्वात्तेषामेव यदणं यज्ञेन यज्ञमयजंत देवास्तानि
धर्माणि प्रथमान्यासन् ते देवाकं महिमानं संचितं यत्र पूर्वसाध्याः संति देवाः
१६ देवा इन्द्रादयः यज्ञेन यज्ञसाधनत्वेन पुनरुपेण पश्चादित्यतेन यज्ञं य-
ज्ञपुरुषं पुनरुपेण तमं यजंत पूजितवंतः ऊत्र दृष्टं पुरुषं पशुं कृत्वा हिंसात्मके-
न कर्मणा यज्ञः कृत्यत इत्याह तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् तथा च ते धर्माः प्र-
थम एव नैऋत्यत्र तद्दर्शनमसंतावितमेवेत्यर्थः अत एव ते देवा एव रूपेण
वयज्ञेनेष्टुना कंस्वर्गं संचंतः संगताः यत्र नाके पूर्वसाध्या द्यौर्देवाः महि

मानः महात्मानः संति ते देवा कमित्यत्र हकारः ह्यं दसः स्तोतः सचंत इत्यत्र यच्
 समवाये इत्यस्मात्त्वत्प्रथमपुरुषवचनं ह्यदस्याङ्योगोपीत्याङगमनिषेधः ॥
 अथोत्ररः नारायणं अस्याः संस्तुतं पृथिवीसेवेति विश्वकर्मणाः समर्ततायेतस्य व
 त्वष्टाविद्वद्भूपमेतितन्मर्त्यस्य देवत्वमाजानमुग्रं १॥ त्वष्टा आदिसः अस्याः ज
 लात्पृथिव्यै पृथिव्या अपि अत्रे संस्तुतः संवत्सव अत्र पृथिवीपदं पंचवत्सतोप
 लक्षणा र्थं ते नैव ततोऽपि पूर्वकाल एव संस्तुत इति वाक्यार्थः न केवलं पंचभू
 तेभ्यः एव पूर्व संस्तुतः किंतु विश्वकर्मणो ब्रह्मणो जलेभ्यः रसात् इच्छातोऽपि प्रथ
 मं समवर्तते अदा विश्वकर्मणो जगन्निर्माणे ह्यनान्तत्वे देवसमवर्ततेत्यर्थः न
 स्मात्तस्यादिसस्यत इत्यमंडलाकारं मर्त्यस्य मनुष्याणां सृष्टितोऽपि अत्रे पूर्वदेव
 त्वं विद्वत्तद्वारयत् इति निर्मेनुष्यः समेति समागच्छतीति आजानं अतिज्ञा

शिवः
४१

येन ज्ञातवान् वेदादिमेतंपुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् तमे
व विदित्वा तिमृत्सुमेति नान्यः पंध्या विद्यते यनाय १८ अहमेतंपुरुषं वेद
जानामि अस्मदीयानां सर्वेषामयमनुत्तमसिद्धस्यार्थः यथा आदिसः
प्रकाशः परानपि प्रकाशयति तथा यमपि स्वप्रकाशवत्स्वरूपो जगत्प्र
पि प्रकाशयति तमसः परस्तात् अविद्यमानात्मकसंसारसारमुत्तीर्णमि
त्यर्थः तमेव पुरुषमेवादित्यरूपं ज्ञात्वा मृत्सुमतिक्रम्य एति गच्छति अत्र न
रावृत्तये नान्यदिति अयनाय मृत्सुमतिक्रम्य गमनाय अर्थात्मो ज्ञाय अ
न्यः पंध्या न विद्यते तथा चायमेव पुरुषो ध्यानगम्यो ज्ञातो मोक्षंददातीति
वाक्यार्थः यज्ञापतिश्चरति गर्ते अंतरजायमानो वज्रधाविजायते तस्य
योनिं परिपश्यंति धीरास्तस्मिन् हतस्युर्बुवनानि विश्वा १९ यौ देवेभ्यश्च

अज्ञाप नार्थी अपतीति श्रीः धनदाने ॥ पदवात्पुरुषो लोका न। मा अपराणीये ॥ ५ ति ॥
लक्ष्मी धने। पदवात्पुरुषः सर्वलोकास्पलक्ष्मी दर्शनी यो भवति ॥ लक्ष्मी धने
कपोले स्य रूपं श्री विज्ञे श्री ज्ञे वा पाते ॥ स्वरूपे ॥ अहं रात्रे पाते ॥ अहं रात्रे पाते ॥

तपतियो देवानां पुरोहितः पूर्वो यो देवस्यो जातो नमो रूपाय ब्राह्मणे २० रुचं
ब्राह्मं जनयंतो देवा अयेतदब्रुवन् यस्मै वै ब्राह्मणो विद्या न्म देवा अमनवशे
२१ श्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पद्मावहोरात्रे पार्श्वे नक्षत्राणि रूपमश्विनौ व्यात्रं इष्टं
निष्ठाणां मुखं इषाण सर्वलोकां इषाण २२ जं प्रसजति शिखा वैवश
ए प्रजापतिः प्रजानां पतिः पुरुष एव सत्यरूपः अतश्चरति अर्था त्वाणिनां
देहमध्ये जीवोत्पत्त्युत्पत्त्या वसतीत्यर्थः एतेन धर्मार्थकामात्मनः संसा
रः सोक्षश्च श्री परमेश्वर पार्श्वे ध्यमितुक्तं नवति नक्षत्राणि रूपं तारागणो
हृत्तिरित्यर्थः अश्विनौ व्यावायुयौ व्यात्रं विष्टं मुखमिसर्थः इमे ही
त्वं सर्वं अभुवतामिति एवं त्वां पुरुषो भमं यावे इष्टं इष्टं तं सकामं
इषाण गच्छ अनुग्रहाण निजोपासकं सर्वं मनुग्रहाण इत्यर्थः किंच मेम
नष्टा कृतिः

पार्श्वे देवः शुक्रा
हः शक्रः परव
हः परः तस्य वि
द्यात्मकत्वेन प्र
काशरूपत्वात्
रात्रे शक्रः सं
सारपरः तस्य
विष्णोर्भक्तो
शिवः
न प्र ४२ काश
रूपत्वात् ॥ ५

मअमुंलोकं सार्यापुत्रलोकादिकं द्रष्टा एतकेवलममुं किंतु मेममसर्वलोकं
सूरादिसर्वलोकं द्रष्टा एतं वाक्यार्थः यः कश्चिन्मृगपुत्रादिकामयमानोने
न सहस्रशीर्षाध्यायेन त्वां स्तौति पूजयतु पतिष्ठेतेतमनुग्रहाण ममापि यशु-
पुत्रादिधनं युक्तमिदं लोकं स्वर्गमोक्षादिकमिच्छतवांश्चामात्रेण संयद्यते
समेच्छेत्वादित्यनिषायः अत्र कृतिपूर्वप्रार्थनामर्हतीति कृत्वा प्रार्थना
२२ अथाप्रतिरथं तं रंकवच आशुः शिशानो वृषतो नत्ती मोघना धनः
क्षोभणश्चर्यणीनां संक्रंदनो निमिष एकवीरः शतं सेना अजय आकमि
५ः १ इदं स्तौति शतं वक्षीः सेना साकं सदैव एकदैवा जयतु जितवान् इ
द्वः किं ततः आशुः शीघ्रः शिशानः शोतनकर्ता शोतनूकरणो वृषतो नत्ती
मः नकार उममार्थीयः वृषत इव तीमः विनेतस्मादिति तीमः सत्यानकः

वृत्तिः संसृष्टा संसृजति मिलितिस एवैवो निषंगितिः षड्वृत्तिः संसृजति सः किं
 सूतः वशीकांतः सर्वजनप्रियः स्वतंत्रो वा निगृहीतारिषड्वर्गो वा ईश्वरो वा सः
 प्रयुधः यो धनुस्वानगणेन शत्रुगणेन संसृज्य संसृष्टजित् शत्रून् जयति संसृष्ट
 जित् पुनः किं भूतः सोमयाः पुनः किं वा ऊगार्दी वा ऊवलः निरपेक्षः शर्व इ
 ति वलनाम उग्रध्वानद्यतधनुः पुनः किं सूतः प्रतिदत्ता निरस्ता शत्रुशरीरे
 शुप्रतिदत्तासिः इषुसिः अस्त्रादिमाशत्रूणां मेव एते न लघुसंधानमुक्तं वृ
 द्दस्यते परिदीया रथेन रक्षोहा मित्रा अपवाधमानः पसंजन् सेनां प्रमृणो युधा
 जयन्तस्माकमेध्यावितारथानां ४ इन्द्रपुरोहितत्वेन वृद्दस्यतिः यते हे वृद्दस्य
 ते रथेन परिदीय गच्छत्वं किं भूतः रक्षोहा किं ऊर्वन् अमित्रान् शत्रून् अपवाधमा
 नः पीडयन् किंच सेनाः शत्रुसेनाः पसंजन् मर्दयन् सन् प्रमृणः प्रमर्दकान्
 परि २

संसृष्टा २

स्त २

जे३२

सुधाजयनश्चस्माकं रथानामवितागोष्ठापधितव वलविज्ञायस्यविरः प्रवीरः
सहस्वान्वाजीसहमाननयुः अतिवीरो अतिसत्वा स होज जैत्रमिंद्रस्थमाति
ष्टगो वित् ५ हेइंद्रसत्वंजेतारुं रथं अतिष्ठत्वं किं हतः गोत्रवित् स्तुतिवित्
पुनः किं हतः वलविज्ञायः वलेन ज्ञायते प्रसिद्धः वलविज्ञेयः स्यविरः सर्वानु
शासकः सर्वमान्यो वाचिरंत नौवा प्रवीरः सहस्वान् बलवान्वाजीवाजवा
नूवाजमन्नं सहमानः उग्रश्च तीक्ष्णः अतिवीरः वीरं अतिलक्ष्मीकृतसगच्छस्य
तिवीरः अतिसत्वा स होजाः सहइति वलनाम वलं ज्ञात न ह्यन्यस्माज्ज्ञातः ए
तौ तवति गोत्रतिदंगो विदं वज्रवाङ्मजयंतं मुमप्रमृणंतमोजसा इमं
सजाता अनुवीरयध्वमिंद्रं सखायो अनुसंरतध्वं ६ हे सजाता समा
नजन्मनो देवा इमं इंद्रं अनुवीरयध्वं वीरकर्मकृवाणं वीरकर्मणौवानुग

प्रज्ञेश्वरः ५

शिवः
४४

सर्वसत् ६
सत्त्वसगं मुनि
तिष्ठति मुनि
सत्त्वा ४

२५७ ३

वा

भ

म्यप्रोक्तादयतदेसखायः सखिभृताः एतं अनुसंरंभं अनुगम्य संरंभं कुरुत एनं
किं नूतं गोत्रसिद्धं असुरगोत्रसिद्धं मेघसिद्धं दृष्ट्वर्थं सिनत्रिगोविद्धं अपालद्वारं
अका वाधिदं पंडितं वज्रवाजं वज्रपाणिं जयंतमजम अजम संग्रामं जयंतं ओजसा
बलेन प्रमृणंतं मर्दयंतं अर्थात् अमैव अजम संग्रामः अतिगोत्राणि सहसा
गाहमानो द्यौर्वीरः शतमसुरिंद्रः उज्ज्वलनं दृष्टना पाटं युध्वास्माकं सेना अ
वतुष्युक्तं १ इन्द्रः अस्माकं सेना प्रयुक्त प्रहृष्ट युध्वा अवतुरक्षतु इन्द्रः कि
नूतः गोत्राणि असुरकुलानि मेघद्वंदानि वा सहसौ बलेन अतिगाहमानः आ
कामन् अद्योनि स्वासः वीरः विक्रान्तः शतमसुः वज्रकोधः शतयज्ञो वा उ
ज्ज्वलन अवात्पुतना पाटं पुतना सेनां सहते अतिरवति अयुधः युध्वा मा
नं प्रति योधः इन्द्रः आसं नैता वृहस्पतिर्दक्षिणायज्ञः पुरणतु सोमः देवसे

निष्पन्नो नवत

मूहुरचनां

नानांमसिंजतीनांजयंतीनांमरुतोयंत्वयं ८ आसांदेवसेनानांइंद्रःनेतातव
तुष्टहस्यतिश्चनेतांसेवतुमंत्रिप्रणीतानिकार्याणि राजाकरोतीत्यसिधायः दक्षि
णादक्षिणस्यादिशियज्ञः एतुसोमः पुरः पुरस्तात् एतुआगच्छतु यदा दक्षिणैय
ज्ञः सोमः पुरः एतुसेनानां किंभूतानां अस्मिन्नेतृतीनां शत्रुनिति शेषः जयंतीनां ता
मेव किंच मरुतः गणभूता अग्रं निरुध्येति शेषः यंतु गच्छंतु इंद्रस्य वृक्षो वरुणस्य
राज आदित्यानां मरुतां च शर्द्धं यं महामनसां सुवनम्यवानां घोषो देवानां जय
तुष्टहस्यति ९ दृष्टः वर्धितु इंद्रस्य राजः वरुणस्य आदित्यानां मरुतां च शर्द्धः
वलं हस्यति रथयेदा तिलक्षणे उदस्यात् उदभूतवशर्द्धः किंभूतं उग्रं उमूर्णी
युधां अथानंतरमेव देवानां शेषः उदस्यात् देवानां किंभूतानां जयंतीनां जय
शालिनां महामनसां उत्कृष्टविज्ञानां सुवनम्यवानां सुवनम्यवनसमर्था

शिवः
४९

नांजितं जितमिति तेषां शब्द उक्तमस्मिन् अर्थः उद्धर्षय मद्यवन्नायुधान् सुतं
सत्त्वनां मामकानां मनां च सि उद्धर्षयन् वाजिनां वाजिनां सुतानां जयतां
यंतु योषाः १० हे मद्यवन् आयुधानि उद्धर्षय उद्धर्षय दूर्वाणि कुसुमं त्वासा
ये तियावत् किंच सत्त्वनां सत्त्वानां मनुष्याणां मामकानां च मनां सि उद्धर्ष
य किंच दूर्वाणां वाजिनां मश्यानां वाजिनां निवस्त्वानि उद्धर्षय किंच त्वत्ससा
दा जयतां रथानां योषाः उद्धर्षय उद्धर्षय अस्माकं मित्रैः समृतेषु ध्वजेषु अस्मा
कं या इषवस्त्रा जयंतु अस्माकं वीरा उत्र रे तव त्वस्मान् उदेवा अवता हवेषु
११ अस्माकं ध्वजेषु इन्द्रः रक्षितान् वत्विति शेषः ध्वजेषु किंभूतेषु समृतेषु संगतेषु
अथात्र शक्रचापध्वजसंगतेष्विति अर्थः किंच इन्द्रप्रसादा देवास्माकं या इषवस्त्राः
जयंतु अस्माकं वीरा उत्र रे विजयिनो तव त्वं किंचास्मान् उदेवा अवता हवेषु

मीषां शत्रूणां मध्ये कंचनमा उच्छिषः मा अवशेषय शत्रून् धृजमूलान् कर्वि
त्यर्थः किंभूतेशरव्येशरमये ब्रह्मसंशिते ब्रह्मणा तितरं शिते तीक्ष्णीकृ
ते घेतां जयतां नरं द्रौवः शर्मयच्छतु उयावः संतु वाहवो नाधृष्याथथास
ए १४ योद्धुः प्रसाहहेनरः घेत प्रष्टिष कर्षेण गच्छत अनंतरं अजयतवः
युष्माकमिंद्रः शर्मशरणं यच्छतु किंचुत्तवतां वाहवः तथा उयायुधाः संतु ३५
यथायूयं अनाधृष्या अपधृष्या असथ असायासेनां मरुतः परेषां मस्येति
न जोजसास्य क्षमाना गृह्णत तमसा पवतेन यथा मी अन्योन्यं न जानन् १५
हे मरुतः या असौ सेना परेषां शत्रूणां मस्येति अस्या गच्छति असिमुखमा गच्छति
अस्मान्प्रतीत्यर्थः सेना किं हता अस्मान् जोजसा बलेन स्पृक्षमानां सेना तथा
गृह्णत व्यधुवत केत अ पवतेन तमसा व्रत मिति कर्मनाम तथा च येन तमसा

व्याप्तानां शत्रूणां सर्वाणि नश्यंति तेन व्याप्नुवता तथा कथं यथा अमी सैनिका
 अन्यः अन्यं न जानन्नपरस्परं न जानीयुरित्यर्थः यत्र बाणाः संप्रतंति कुमारः
 विशिखा इव तत्र दंष्ट्रो दृढस्यति रदिति शर्मयच्छतु विश्वाहा शर्मयच्छतु १६
 तत्र तत्र दंष्ट्रः नः अस्माकं शर्मयच्छतु ददातु किंच दृढस्यति अदितिश्च विश्वा
 हा सर्वदा शर्मयच्छतु तत्र कुत्र यत्र बाणा इषवः संप्रतंति निर्मर्यादं प्रतंति क
 इव विशिखा इव मुडितमुंडाः कुमार इव यथा सर्वमुंडाः कुमारः क्रीडार्थं न
 तंतं देशं निषते सुरित्यर्थः ॥ मर्माणि ते वर्मणां ह्यदया मिसो मस्त्रा राजा मृते शिवः
 नां भुवस्तां उरोर्वरीयो वरुणस्ते कृणोतु जयंते तं तं देवा मदंतु १७ कवचं प्र भुवः १
 यच्छति ते तव मर्माणि वर्मणा कवचेन ह्यदया मिसो मोराजा त्वां अनुवस्तां आह्वयते १
 दयतु किंच चरुणस्ते तव इदं कर्म उरो रपिवरीयः कृणोतु करोतु जयंते

जयशालिनंत्वात्वां देवान्^३ दंतु प्रहर्षयंतु न देनं आशुः शिशानः इतिकव
 वायुं क्व अथविधाडित्यादिसूर्यस्तु कं विधाडुहृदसिबतुसोमंम
 धौयुर्दधद्यज्ञयतार्वविदुतंवातस्ततोयोअतिरक्षतिमेना प्रजाःप्रयोषप्र
 रुधाविराजति १ सूर्यस्तुतिःसःसूर्यः सोमंसोममयंमधुमधिवत्त्वां द्वित्य
 र्यः पिवतुसूर्यःकिंस्तुतःविधाटुविशेषेण राजतीतिविधाटु किंऊर्वन्
 यज्ञमतौयजमानेअविदुतंअनवरवंडितुंआयुंदधतस्थाययत्तुऊऊअंद व
 सीतिऊवादेशः सःकःयःसूर्यः त्माभनेवजगत्अतिरक्षतिमंत्रे
 षाडा देस्मनइत्याकारलोपः किंस्तुतःवातजुतःवातघेरितःवा तो
 यस्यवेदे सूर्यः यथप्रजांप्रयोषप्रयोषयतिगीतोहवर्षैःयश्चपुरुधा
 बऊधाविराजतिदीप्यतेअग्निविद्वज्जज्ञादिनिःमधुकिंस्तुतंवृहत्तम

विष्णु

दत्त उ दुर्लभसूर्योपस्थातेव्याख्यातं २ वेनैपावकचक्षसातुरण्यं तं जनां
२ अनुत्वंवरुणपश्यसि ३ देयावकयेनचक्षसादर्शने नजनान् अनुत्त
क्षीकृत्य तं सर्वमेध याजिनं यजमानं तुरण्य पक्षिवत्तृती घृगच्छं तं पशुसिद्धे
वरुणसूर्यं तं पश्यसि तेनाध्यानेनस्मानपितुरण्यं तः पश्येत्सूर्यः शकुनि
वत्तृती घृगामी तुरण्यपुद्गटः देयावधूर्य आगतं रथेन सूर्यत्ववामधा
युजं रथं समं जाये देदेयावधूर्य देवसंबन्धिनो अध्वरनेतारो आगतं आगच्छ
तं केन सूर्यत्ववामधा सूर्यदीप्तिनारथेन सूर्यस्येवत्वकदीप्तिर्यस्य स सूर्यत्वक
आगत्य च मध्वामधुत्वादेन दद्विषासो मधुरोडाशपत्यादिना यज्ञं समं जा
ये समं क्रं अंजे ऐतद्वृत्तं पश्यतामिदं वीषिकुरुतमिसर्गः तं प्रताप्यायं
वेतश्चित्रं देवानामिति प्रतीकोक्तो व्याख्येयते तं प्रताप्या पूर्वथा विश्व

शिवः
४८

शेषीणासाध्या नो विस्तारं विष्टेयामिव रुषीणां इमथा इदानीं ततानामिव ६

द्यौर्मथा ज्येष्ठतातिं बर्दिषदं स्वर्विदं प्रतीचीनं वृजने दोहसे धुनि मांश्च जयं
तमनुमा सुवर्धसे ५ हे सोमया गया सुदिक्षयेषु यजमाने शुश्रूवसे ३२. ३३.
संस्तुयसे ता सुतदीया सुक्रिया सुअवस्थितः सन् प्रतीचीनं आत्मनो निमुखं
इदं अवस्थाप्य स्ववीर्येण स्यापयित्वा अस्मै यजमानाय वृजने कलवद्यजक
लं दोहसे प्ररयसि कथं प्ररयसि प्रत्नथां उमापेथीयः प्रत्नशब्दः पुराणवचनः पा५
तथा चरंत नानामिव रुषीणा मित्यर्थः पूर्वथा पूर्वया मिव रुषीणामिः सर्थः
इदं किं भूतं ज्येष्ठतातिं जलस्य विस्तारं अथवा ज्येष्ठप्रशस्यं बर्दिषदं बर्दिषि
तिष्ठंते स्वर्विदं स्वर्लोकां जानंतं तदा सित्वात् धुनिकं पिता रंशत्राणामिति शेषः
धृजकं यने आशुजयं तं शीघ्रं जयतं जेत्यामिति शेषः अयं वेनस्त्रोदयत्प्लि
गर्जज्योतिर्जरायूरजसो विमाने इममपाथं संगमे सूर्यस्य शिशुन विप्राम

प्रवेगः चंद्रमाः किं भूतः ज्योतिर्जरापुः ज्योतिरेव
जरापुवत् गर्भपुटवधस्या २ जलस्य ३ दृष्टि

तिलीरिहंति अयं वेनः कांतः चंद्रमा इति यावत् दृष्टिगता आपः चोदयत्तु वे
रयति दृष्टिर्द्युलोकः सूर्यो वातस्य गर्भे तिष्ठतीति गर्ताः वेन इति विनकांता वि
त्यस्य कस्मिन् समये रजसः विमाने त्याग समये ग्रीष्मात्त इत्यर्थः इममेव सोमं अ
पां सूर्यस्य स्पंदमानानां संगमं सति गृहीता निवसती वरात्रिलक्षणा सिष्टुतं मेधा
विनो विद्याः मतिरिति मतिर्पूर्वकर्त्तव्यिरिति क्लृप्तं विवसतीवर्या आपः अयां सं
गमे सूर्यगृह्यते तावै स्पंदमानानां गृह्यते इति श्रुतिः चित्रं देवानामिति व्याख्या
तं सूर्योपस्थाने आनंदा निर्विदये सुशस्त्रि विश्वानरः सविता देव एतु अ
प्रियथा सुवानो ममथा नो विश्वं जगदसि पितृमनीषां सविता देवः तत्र स्माकं वि
दये यज्ञे तथा तेन प्रकारेण आप्तु आगच्छतु इडा सिर्यं करणं लूतासिः सुशस्त्रि
निः शोतन संशनैः हेतुत्तैः सविता किं तत् विश्वानरः विश्ववर्जिनो जनान् स्व

शिवः
४९
सुशस्त्रि

त एव रत्नकः विश्वानरः स्वपातः सुवृटः तथा कथं अपि यथा येन प्रकारेण ह्ये
 युवानः सर्वकर्मक्षमा अपरणासितः अष्टादेवा इति यावत् नः कृते विश्वं
 जगत् मम सत्यतर्पयत अतिपितृ अतिपूतन काले अनायवा कयामनी वाव २३
 ध्या यदंघ्रिकं च वृत्रहं नृदगा अति सूर्य सर्वतर्पितं वशे हे सूर्य वृत्रमौर्वतं त २४
 म स्तस्य हंतः यत्कच्च यत्र ऊत्र चित्तत्वमस्युदगाः अमुदेषि हे सूर्य परमे २५
 ३ श्वरतस्तु सर्वतर्पितं वशे वतं ते तत्र त्वमेव क ईश्वरो नान्य इत्यभिप्रायः तरणिं विश्वद
 र्शितो ज्योतिः कृदसि सूर्य विश्वं मां तासि रोचनं १० हे सूर्य त्वं तरणिः ऊर्ध्वं प्र
 वर्तसे विश्वदर्शितः विश्वस्य दर्शनीयः ज्योतिः कृत ज्योतिषां कर्ता चासि अतस्त्वा
 मित्यंब्रमः त्वमेव विश्वं सर्वं जगत् आतासि दीपयसि विश्वं किं नूतं रोचनं दीप्य
 मानं अग्निविष्णु नक्षत्रादिरूपेण त्वमेव सर्वत्र तासीत्यर्थः तस्य सूर्यस्य देवतं

इति

महत्त्वं मध्याकर्त्रोर्विततत्वं संजमारयदेदयुक्तहरितः सधस्यादौ जात्रीवासः
स्तनुतेसिमस्मै ११ सूर्यस्यतदेवदेवत्वं तदेवमहत्त्वं महिमायत्कर्त्रोर्कर्मणः
मध्येविततं रश्मिजालं कल्याणं काले संजसारसंजहारते नान्यएवं न शक्नोति
तन्निवृत्तं नोपसंदर्भमिति प्रायः किं वयदायत्तत् अयं सधस्यात् रश्मीनां सध
स्थानात् अर्थात् पृथिव्यादिलोकत्रयात् ते हितव्रनियतंति अतस्तस्मात् सहरि
तः हरिद्वर्णान् अश्वात् रश्मीन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन् अस्मिन्
रोत् जात्रीति आत् अथसिमस्मै सर्वस्मै जगते जात्रीवासः तमोमयं वासः
तनुते विस्तारयति एवमेकवादि सधितं ज्योतिरन्यत्र तमः आदिसप्रसावा
वसतीत्यति प्रायः तन्मित्रवरुणस्यातिवह्ने सूर्यो रूपं कृतं ते द्यौरूपस्ये अनं
तमन्यदुशदस्य पाजः

रुलमन्यदरितः संतरंति १२ स्

स

५

शिवः
५०

योमित्रस्यवरुणस्यअसिचक्षेअतिदर्शनायद्योःकृत्लोकस्यउपस्थितत्
 संगेःतदरूपंकृणुतेमंडलाकृतिरूपंकरोतीत्यर्थः मित्रोहिसुकृतिनो
 अनुष्टुप्तिवरुणो दुःकृतिनःसूर्योदौहिः एवमनेनप्रकारेणतौजगदनुष्टु
 ष्ठीतइत्यर्थः किंचास्यसूर्यस्यअन्यस्याप्यःरूपंदरितइंद्रियवृत्तयःसंरंभेति
 संहितंविधत्ति रूपंकिंभूतंअनंतंअपर्यंतंकालतोदेशतश्चभूतावस्थानंज
 रामरणादिनिश्चयंविज्ञानघनानंदमयमित्यर्थः वणमहो२असिस्त्व
 वडोदितमहोअसि महस्तेसतोमहिमापनस्यते३देवमहो२असि १३
 हेसूर्यवदससंमहानसिमहदसिब्रह्मेत्यर्थः हेआदित्यवदससंमहानसि
 तेजसइतिशेषः किंचमहःमहतःतेमहिमामहासाग्यंसर्वदेवेष्ववस्थितः
 महानसिअस्यासेत्त्रयांसमर्थमन्यते यथादर्शनीयोदर्शनीय इतितेन
 सर्वेप्राणिभिः पूज्येतेभूतःहेदेवदानक्रीडादिपुंस्तुभूतत्वतः२
 पश्यते

पुनरुक्तिदोषः वटसूर्यश्रवणमहान् अमिसवादेवमहान् अमिमन्नादे
 वानामसूर्यः पुरोहितो विभुज्योतिरुदात्तं १४ हेसूर्यवटसत्यंश्रवणाश्र
 वणीयेनबलेनमहानसिहेदेवसत्रासत्यंमहानसि किंच मूढास्वकीयम
 हत्वेनदेवानांमध्येअसूर्यः असिअसुअस्यास्तीतिअरंप्राणीतस्यैदितःअ
 सूर्यः उगेवादिन्योयत्प्राणिनांहितइत्यर्थः पुरोहितः पुरएनंदधातिसर्व
 कर्मस्वितिपुरोहितः प्रथमपूज्यः किंच विभुव्यापकंअदात्तंअनुपहि
 स्यज्योतिः विभुघनानंदंमेवेत्यर्थः आद्यंतइवसूर्यविश्वेदिदस्यत
 द्वातवस्त्रनिजातेजनओजसाप्रतितागंनदीक्षिमः १५ यथासूर्यरश्मयः
 आद्यंतेकिंचइदस्यइदसंबंधीनिवस्त्रनिइद्वानुज्ञातानिसूर्यअतद्वातस
 जंतेएवंवयमपिसूर्यसमाश्रिताः तदपष्टंतात्विश्वानीदस्यधनानिजातेउ

शिवः
 ५१

दृष्टिः २

षः मेषाय मेव सुखं देहि अंबकं यजामहे सुगंधिं पुष्टिर्वर्धनं उर्वारुकमिव बंध-
नान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् अंबकं यजामहे सुगंधिं पतिवेदनं उर्वारुक-
मिव बंधनादितो मुक्षीय मामृतात् ५ वयं अंबकं शिवं यजामहे पूजयामः सुगं-
धिं मर्त्यदोषरहितं पुष्टिर्वर्धनं पोषवर्धयितारं अतः सोऽस्मान्मृत्योः संसारात्
मुक्षीय मामोचयतु पुरुष व्यत्ययश्चादसः कस्मात्किमिव बंधनात् उर्वारुकमि-
व उर्वारुः कर्कटी विशेषः अनायासे दृष्टान्तः मामृतात् अमृतात् मोक्षान् मामो-
चयतु कामार्यं अंबकं शिवं यजामहे पूजयामः किं भूतं सुगंधिं शोभनं गंधिपति-
वेदनं पतिवेदयतीति पतिवेदनं सत्सुखं चारमित्यर्थः विदत्तुलासे किं प्रार्थयं-
ते इतः ज्ञातिवर्गात् सः अंबकः मुक्षीय मामोचयतु बंधनात् उर्वारुकमिव असु-
तः पतिस्थानात् मामोचयतु एतत्रैव जावसंतेन परे मृजवतोतीहि अवतत्

तत्तत्त

वल

६२

धवापिनाकावसः कृत्रिवासाः अदिथं सन्नः शिवोतीदि ह रुद्रमजयति हेरु
वरातन्त्रवसंप्रथितहंसं तेन संबलेन परः परस्तात्सूजवतः पर्वतात् त्वं अ
तीदिगच्छमूजवा नाम पर्वतोरुद्रवसति कथं भूतो गच्छ अवततधवा अवतं वित न
तं धनुर्यस्य स अवततधवापिनाकावसः पिनाको कृतः अवसो यस्य पिनाको रु
द्रांशं के रुद्रां ऊंशं कृतसंवल इत्यर्थः अदिथं सन्नः नः अस्मान् अदिंसन् अ
नाशयन् शिवः भूत्वा अतीदि हे शिव पूजितः स्तनाद्यु पुनरुक्तिस्तरार्थः आ
युषं जमदग्नेः कश्यपस्य आयुषम् यदैवेष्टु आयुषं तन्नो अस्तु आयुषम् ७ श्री
णि आयुषं विसमाहृतानि आयुषं बालयौवनावस्थाचजराणि तथा वयत्तजम
दग्नेः कश्यपस्य यत्तदैवेष्टु आयुषं तन्न नः अस्माकं आयुषं अस्ति यात्रीः प्रार्थ
नं शिवो नामासि स्वधितिस्तेपितानमस्ते अस्तु मा मादिथं सीः निवर्तयेम्या

७२

शिवः
६२

³⁵ युषेनाद्यायप्रजननायरायस्योपायसुषजास्त्रायसुवीर्याय ८ हेक्षरयस्त्रंशि
 वीनामसितेस्यधितिर्वज्रं पितातेनमः अरु देनगवन्मामहिंसीः मानाशय ॥ ५
 त्वयानिवर्तयामिसुडयामिनिष्टवोद्विष्टुदं किमर्थेअनर्थेअन्नाद्यायअन्ना
 यजज्ञिनायच यदा अनंततदाद्यंवेति अन्नाद्यंतस्मैप्रजननायप्रकृष्टजनना
 यरायस्योपायरायोः धनंतस्यपुष्टौषजास्त्रायशोभनापमतायैसुवीर्याय
 एषतेवेव्याख्याते नमस्तेवेअर्थायेवस्वाख्याते नतंविदाथयेइमाजज्ञाना-
 न्मदृक्काकैर्मंतरंबभूव नोदारेणप्राटृत्राजल्पाचोसुटपञ्चक्यशासश्चरंति
 ए इदंविश्वकर्मांमनुष्याणामुपदेशं करोति तंपुरुषंयुयंनविदाथनविजानी
 शतंकयःइमानित्त्वतानिजज्ञानजनयतियतः उपष्टंसनंतवतिअतःकारणा
 त्अस्माकंतस्यचअन्यतमदत्तअंतरंबभूवपुरुषोजनकोयुयंजनमाःपुरुषो

ग्रामकः यूयं ग्राशाद्रत्यादि यदि ज्ञात्वा स ये नोपास्यते तदान संसारः स्यात् तथा
 वायं ते दः संसारित्वमात्रकृत इत्यर्थः एवं प्रत्यक्षमुक्त्वा अथेदानीं परोक्षमस्ति न ये
 न दर्शयन्नाह नीहारेत्यादि ये चैते नीहारेण आ-अविषया प्रावृताः अवगुंति
 ता ये जन्माः जल्यप्रवृत्ताः देवपक्षदृष्टांतैः आत्मज्ञानप्रजल्यकाः तर्किका इति या
 वत् ये च असुवृषः असूत्रपाणान् तर्पयन्ति ते असुवृषः देशलंकारिण्यः तेषां
 यद्देवां तं ब्रह्मवत देवत्ववतामित्यर्थः ये च उक्त्वा नित्यज्ञेये यज्वान् शंसन्ति ते उ
 क्त्यशासः यज्ञशिलाः तेषि पुरुषं प्रति चरन्ति विचलन्ति तं न जानन्तीत्यर्थः ॥
 ये तु पुरुषा विदस्ते पुरुषमेव यजन्ति तथा च पुरुष एव जातव्यः तेन संसृतिना
 शो मोक्षो लवतीति वाक्यार्थः विश्वकर्मा ह्यजनिष्ठदेवा आदिर्देवो असूवद्वि
 तीयः तृतीयः पिता जनिता यधीना मयांगर्तव्यदधात्सुरुवा २ विश्वकर्मा आदि

उक्त्यशास

शिवः

७१

६२

एमि असिपूर्वोदासनिहिंसायां वर्तते इतिकर्कशाप्यं विराजोदोहोसिविराजो
 प दोहं मणीमपि पाद्यायै विराजोदोहः देजलत्वं विराजः विशिष्टदीप्ते दोहः प्रशरणो
 सितवसि अह विराजोदोहं विशिष्टदीप्तिः प्रशरकंत्वां अशीय गक्रामि विराजो
 दोहस्त्वं मपि मपाद्यायै पाद्याय नव तथा च त्वामतिमंत्रयामिममपादस्य वि
 शिष्टदीप्तिः ऊर्कतिवाक्यार्थः अशीयेति अशदीप्तादाने द्धितस्य धातोः आ
 शिषिलिङि आयः स्य युष्मासिः सर्वान् कामानवाप्नुवामीति हे
 आपः अतः यूयं आपः स्य आपः नवथ श्रेष्ठुवंतीत्यायः अतो हं युष्मासिर्गृह्णा
 तासिः सर्वान् कामानवाप्नुवामीति प्राप्नुयां समुद्रवः प्रहिणोमि स्वां यो
 निमं लिगच्छत अरिं ह्यस्माकं वीरामा यरासे विमसयः हे आपः वयुष्मान् समु
 द्रं प्रहिणोमि प्रस्थापयामिमया प्रदिता यूयं स्वां योनिं समुद्रं अतिगच्छत यूयं

शिवः

१५००

महोपपन्नैः ग्या इति सत्ता सवी आये नमाहे सका सत्यः स दुष्टं
 अस्माकं १॥ गच्छेत्तु मत्यान को ज्ञेयः अत्रेवतिष्ठति वाक्यार्थ २

किं ततां प्ररिष्टाः अहिं सका वीरा जत्कृष्टाः म तयः मदीय पान योजं नरः सुतः
 पत्ययस्तुनः मापरा सेचिन रेक्षेत्तना प गच्छत तथा च तदि
 दैव तिष्ठति त्वर्थः अमागम्य सा स थं सृज वर्चसा तं मा कुरु प्रियं प्रजानां
 धिपतिं पश्यन्ते मरिष्टं तूनाम् देजल मा मां यशसा श्रेष्ठम् आगमय मां यश
 स्विनं कुर्वित्यर्थः किं वै च सा ते जसा मां संसृज संसृष्टं कुरु तथा मा मां प्रजानां
 प्रियं कुरु पश्यन्तां गवादीनां अधिपतिं कुरु तन्नां शरीरा वयवानां प्ररिष्टं आ
 पद्रहितं कुरु रिष्टि श मत् आग निति गमधा तो रंतर्ता वितरापंतस्य लोहम्
 मध्यम पुरुषैक वचनं वा छंदसीति विकल्पेन सेर्हि रादेशो न संतवति मोनो
 धा तो रिति मकार स्पनकारः मित्रस्यः त्वां चक्षुषां प्रतीक्षे देम कप कृत्वा त्वां
 मित्रस्य सूर्यस्य चक्षुषा प्रतीक्षे पश्यामि अदमादित्येन चक्षुर्दानेनानुग्रहीतः त्वां

मधुपर्कपश्यामीति वाक्यार्थः देवस्य त्वांसवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बीजं भ्यां प्रह्लोद
 स्तास्यां प्रतिगृह्णामि हे मधुपर्कत्वात्वां प्रतिग्रहामि कस्मिन् सति सवितुर्देवस्य प्र
 सवेऽश्विन्यनुज्ञाते सति संमता वितियावत् प्रपूर्वः सुवतिरस्यनुज्ञानेऽस्युच्चरः वर्तते
 गुणविस्तुश्च केन ग्रहणं अश्विनोः अश्विनीकुमारयोर्बीजं त्वां तथा धूलैः आदि
 त्स्य हस्तास्यां तथा च तैरस्यनुज्ञादानादि निरनुग्रहीतो हं त्वां ग्रह्णामीति वाक्य
 र्थः नमः पूर्णवास्याया नमः शानेऽश्विनोः अविदं तत्तैमिः कृतानि मधुपर्कप्रसाद देन
 मत्स्यमस्कारार्हं अवश्यायान् अवश्यानि चामित्यध्याहार्यं किंच ते तव अश
 ने भोजनेऽर्पयितुं यत् अविदं उपहतं ते तव तत्तु निःकृतामि अपसारयामि अवा
 श्यायामि निमित्तं यामिति ज्यैष्ठ्यगता वित्येतस्मादव पूर्वादाड् पूर्वाच्च मिश्रम
 र्थः अवर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति प्रथमसकारस्यानेशकारः अग्निमश्रुका

शिवः
 ७२

रस्थाने सकारः ह्यंदसत्वादिसर्गश्च यन्मधुनो मध्व्यं परमं स्वरूपं मन्नाद्यं तेनाहं
 मधुनो मध्व्येन परमेण रूपेणानाद्येन परमो मध्व्यो नानादो सोमि मधुनः यत्र म
 ध्व्यं मधुरं परममुक्तं अनाद्यं अनाद्यमिव यथा अनाद्यमुपलुक्तं वलादिकमा
 दधाति तथा रूपं तेन मध्व्येन इत्यत्र द्वितीयाद्यर्थे तृतीया तथा च तं मधुनः मध
 व्यं परमं अनाद्यं च रूपं अहं असौ निश्चयमिति मध्व्यमित्यादिषु न विज्ञेय
 एमादरातिशयार्थं ॥ अहं किं तूतः परमउक्तः मध्व्यः मधुरशीलः अनादः अ
 नमतीत्य नैदः वाक्छास्ये स्तनसोर्मे प्राणोक्तः अहो मे चक्षुरे स्तकर्णो मे
 श्रोत्रं मे स्तवाकोर्मे वलमस्त ऊर्ध्वो मे श्रोत्रोक्तः अरिष्टानि मे गानि तनूस्तवा मे सह
 संतु मे मम मुखे वाक् वचनमस्त तासिकयोः प्राणः श्वासवायुः अस्त ॥
 मे मम अशोर्मे त्रयोश्च दारणयोः शकुत्पोः श्रोत्रमिन्द्रियमस्तवा

६६

केवलं सामर्थ्यमस्तु जवे.

रुश्रंगानि शिरःप्रधतीनि अरिष्ठानि आप

इहितानि तव तु मे मम तद्वा शर.

रुः शरीरावयवोः अरिष्टाः संतु अनेन

मम

स्यर्त्रे न मुखाद्यवयवेषु वचनादिना जाकिर्न वतु आप इत्यतः तव वि ति वाक्या

र्थः मातारुद्राणां इहिता वसूतां स्वसादिमानां मृतस्य नानिः प्रणवो वंचिकितु

षे जनाय मागमना गामदितं वृषिष्ठं मम चोष्य शर्मणो यजमानस्य पाप्मा हत जौ

मुश्रुज तदृणान्यनु अतो हं यजमानश्चिकितुषे जिज्ञासमानाय शुश्रूषवे जनाय

षवो वंचुतः पुनरुक्त्वानस्मि अत्राशुश्रूषवे नोपदे । ह्यमर्हतीति चिकितुषे इत्युक्तं

किं वदसि मागं वृषिष्ठमागं हिंहीः गां किं वृतां अनपराधां अदितिं दितिः खंडनं हिं

सासायस्यां नास्ति सा अदितिः यतः सारुद्राणां माता वसूतां इहिता आदिमानां स्व

सा अमृतस्य देवानां सत्तस्य नानि रुसत्रिस्थानां तथा च एता विवमायि सर्वथा अ

मुक्तानां ।

शिवः

७४

हिंसेति तावः मम चार्हणीयस्य अनुष्य चार्हणा कर्तुः पाप्मापापं हतं तु जेमि
 ति स्वीकारे अनु उच्छ्रजतगां मधवनायश्चानुवेत्यर्थः प्रणवो च मित्रेये मोचशब्द
 उच्छ्रजतेत्यत्रात्रैति तदनंतरं टण्ण्यतुमुक्तासतीट्णानिखादतु अत्राशंसावाक्यार्
 थः जरां गच्छ परिधस्ववासोत्तवाक्कृष्टीनामतिशक्तिषावा शतं च जीव शरदः
 सुवर्षा र्षिचं घत्रा ननु संवयस्वयं भूतीदं परिधस्ववासः देवायुभूतिकन्यके जरां
 गच्छति रंजीविनीतवेत्यर्थः वासः परिधस्ववसं परिधेदिवस्त्रवियुक्तामाकदाचि
 दपितवेत्यर्थः आकृष्टीनां तव आकृष्टीनां ॥ आंघृष्टी आकृष्टीमनोहरा अ
 तिशक्तिषावा अतिशक्तिः शयनं ॥ ॥ पवित्रातव किंच शरदवर्षाणां श
 तं जीव किं नृता सुवर्षाः शोभन् ॥ ॥ किंच र्षिधनं अनुसंवयस्वसं वृणुधा
 रयस्वेत्यर्थः न केवलं ॥ ॥ अत्राप्याशंसेव वाक्यार्थः या अकृतं

६७

परिधापयतः

वयस्या अतवतयाश्च दे ..

धस्यवासः देऽप्युष्मति या ..

अकृतनृकर्तितवसः याश्च तं त ..

वत्यः ताः देवी देव्यः स्त्रांसं व्यस्य सं व्यय ..

तं धविस्तारय अतितः सर्वतः ततः परिधस्य किमर्थं जरसे दीर्घा युष्माय ..

वयनिति वेऽतं तु संताने इत्यस्य देवी रिति प्रथमा वज्रवचने छंदसिति दीर्घ ..

त्वं तं धेति तनुविस्तार इत्यस्य णिचि सं व्यसेति श्रुतिं धेते वंतीति प्रथमपुरुष ..

वज्रवचने मध्यमपुरुषवै वचनं परिधास्ये इत्युपमेया ख्येन कन्यादानं गोत्रो ..

च्चारः सेहरे समं जंतु विश्वे देवाः समौ षोडश्यानि नौ सं मातरिश्वा सं धाता सं मु ..

देष्टी दधातु नौ विश्वे देवाः नौ वयोः रुदयानि रुदये समं जंतु संगमयंतु अपि च ..

ॐ

वी१ त२

तं धेति तस्मादे जरे सं व्ययसां युष्मती दं प ..

तन् अकृतं नृत्वं परिधानस्येति शेषः ॥

तनुवत्यः आश्च अतवत विस्तारित ..

सः तथा सतित्वं वदं वा सः त ..

५४ शिवः

७४

प्राणवायुः

अथैनीयानिनौ हृदयानि संजं तु पानीये नो अर्गपूर्वकं तव मम हृदयं संगतं त
व त्विसर्थः तथा च मातरिश्वा वायुः नौ आवांसं दधातुं संयोज यतु तथा धाता प्र
जापतिः नौ आवांसं दधातु तथा उद्देशी इच्छा कर्तृदेवता कामदेवः आवांसं द
धातु अत्र उद्देशीति इच्छाया मित्यस्य उत्सर्वस्य त्विच्छां दसत्वादिदं न सवति
देवता निप्रत्येण डीषस्त्रीत्वविवक्षायां कोदात्कस्मा अदात्कामो दात्कामायो
दात्कामो दात्कामः प्रतियद्हीता कामैतत्तै कः अदात् दत्तवान् कस्मै अदात् इति
प्रश्नः अत्रोत्तरं कामः अदात्कामाय चतः कामो दाता कामः प्रतियद्ही
ता अतएव देवकाम असिलाय गन् वस्तुकन्यादिकं तव कामशब्दे ३३
नेच्छामि धीयते यतः इच्छा शयते प्रतिष्ठते तथा च तत्प्रेधान्य
प्रतिपादनाय दातृत्वं कामस्यैवोक्तं तेन कामस्तुतिरत्र वाक्या

र्यः द्यौस्ताददातुष्टथिः
 न्येतवायेपिताआकाशम्
 अहंष्टथिवीवयथाष्टथिवीसवा
 रंदिशोनुपवमानोवाहिरण्यपर्णोव
 त्वंमनसाहरंष्टथिगच्छसिपिष्टकुलतोवाह
 गच्छसिसोत्कंठास्त्वसीतियावत्तत्रदिशःषाभ्यामनुअनंतंरंपवमानोवाव
 मानश्चवाशष्टःसमुद्ययेहिरण्यपर्णःहिरण्यपर्णंरथोयस्यसःसहिरण्यपर्णः
 सूर्यःवैकर्णःकिर्कणोकोटरेतिष्ठतिवैकर्णःअग्निंतेदिग्वायुसूर्याग्नयः
 त्वामुन्मसांकरोतुमगत्तदयांकुर्वंतुःतयतिघ्नोधिशिवापशुन्यःसुमनाःसु
 वच्चावीरसुर्देवकामास्योनाशंनोसवक्षिपदेनांचतुष्पदेसोमःप्रथमोविविदे

६२ अत्रकन्यकोक्तावतिरुने. स्वहृदयेकराशावाकाशः२
 अष्टावचस्त

शिवः
 ७६

तेतदर्थं किंच वृहस्पतिस्त्वात्वांमस्यमदात्तदत्तवान्तथासतित्वंपजावतीप्रजादि
 सहितामथाप्यत्मासदृशरदःशतंशतवर्षाणिजीवत्वमपिशस्वतीनवेमेतदर्थं
 पश्यामीत्यंतर्नीवितणिच क्रवमिति स्त्रीलिंगत्वेप्रेनपुंसकलिंगत्वंछांदसः।
 इतिविवादमंत्रव्याख्यानं अथचतुर्थीकर्ममंत्रव्याख्यानं अग्रेषायश्चित्तेत्वं
 देवानांप्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकामउपधावामियास्यैपतिघ्नीतनूस्ता
 मैस्यैनाशयस्वाहा हेअग्रेषायश्चित्तेसकलदोषाभक्षणस्वरूपदेवानामि
 दादीनांप्रायश्चित्तिरसिदोषायहर्त्रीनवसिअतःकारणात्त्वात्वांउपधावामि
 उपसर्पामिअहंकिंतूतःनाथकामःयाच्चाकामःयाच्चार्यमुपसर्पामिस्यर्थः
 कायाच्चाअस्यैअस्याःकन्यकायाःयातनूःपतिघ्नीयदंगंपतिदिसकंअस्याः
 तांत्वंनाशयाऊरुतलक्षणमपाऊर्विसर्थः हेअग्रेयतस्त्वंदेवानामपिदोषा

नञ

यद्वर्त्तते अतो मनुष्यस्य पितः सन् अस्यास्तदलक्षणं नाशयेत्यर्थः अस्यैति प्र
 प्यर्थे चतुर्थी वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वानाथकाम उप
 धावामियास्यै प्रजाप्रीत नृस्तामस्यै नाशय स्वाहा देवाभ्यो अस्याः या प्रजाप्री संता
 न विरोधिनी तनूः अन्यत् समानं सूर्यप्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मण
 स्वां काम उप धावामियास्यै पशुप्रीत नृस्तामस्यै नाशय हे सूर्य अस्याः या पशुप्री
 गवादिनाशिनी तनूः अन्यत् समानं चंद्रवा० यास्यै गृहप्रीत नृः० हे चंद्र अ
 स्याः या गृहप्री गार्हस्थ्या विरोधिनी तनूः अन्यत् पूर्ववत् गंधर्वपा० मास्यै यशोप्री
 तनूः हे गंधर्वगोकिरणस्य धारक प्रकाशकया अस्याः यशोप्री यशोनाशिनी त
 नूः अन्यत् पूर्ववत् याते पतिप्री प्रजाप्री पशुप्री गृहप्री यशोप्री निदिता तनू र्जरी
 त त एनां कशमि सा जीर्णत्वं मया सह असौ यात व निदिता दोषा वहात नूः तां एनी

८६

सा त्वं मया

करोमि स जीर्यत्वं मया सह अनेन प्रपन्निरित्येतत्त्वं जार उपपत्तिः तद्वा यानिना
करोमि सा कानिदिता तत्रः आपति घ्री प्रजा घ्री गृह घ्री यशो घ्री ततो माह स्मेव अने
न चा निषेक कर्मणा सह त्वीर्य जरा प्राप्नुहि दीर्घायुर्न वेत्यर्थः प्राणैस्ते प्राणा न सद
धामि हे कन्यके तव प्राणा न्याणैरर्थान्मदीयैः संदधामि संयोजयामि अस्मिन्निस्ते
स्थानि मां से स्ते मां सानि संदधामि त्वं चा ते त्व च त्वं सदधामि अनेन स्वालीया कया
ज्ञानेन कर्मणा मया सह तव एक प्राणत्वं मे का स्थित्वै क चर्म स्फा निक रोमीति वाक्य
र्थः ॥ इति चतुर्थी मंत्रव्याख्या ॥ अथ निष्क्रमणं त्वं क्षुरिति व्याख्यातं ॥ अथा न प्रा
ज्ञानं ॥ देवी वाचं मजनयंत देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदंति सानो मं प्रेष मूं ऊहा
ना धेनुर्वासानुपमुष्टुतैर्तु देवावाहाणां दयः वाचं वाणी मजनयंत उत्पादित्वंतः ति
वाणी किं त्वां देवी कां त्यादियुगवती तां वाचं विश्वरूपाः मनुष्यादिरूपा पशवः
वदंति देवापेक्षया स्वल्पज्ञानत्वेन पशुत्वं सा वा कुधेनुर्त्वा अस्मानुपैतु उपयच्छ

१२
सामर्थ्य

५१

तु उपश्रित्यवहितं एवित्यनेन संबध्यते हेतुगते विशेषणमाह धेनुः किं तूतानोस्मा
कं ऊर्ज्ज्वलानां पूरयता ऊर्ज्ज्वलानां संक्षेपं संतपोर्मणोऽभ्यक्त इति यावत् तस्य
षण्मकं ज्ञापकं इति यावत् अभ्यक्तः परोक्षोऽप्यर्थो येनावगम्यते तस्मात्तस्य अभ्यक्तं
पूरयतीत्यर्थः पुः किं ता सुष्ठु ता सुष्ठु ता वाजो नोऽद्य प्रसुवाति दानं वाजो नो देवा ॥
॥ ३ ॥ ऋतुभिः कल्पति वाजो हि मां सर्ववीरं जज्ञान विष्वा आशा वाजयति र्जयेयं वा
जः अनंतोस्माकं अद्यान् प्राशन समये दानं होम रूपं सुवातु अस्य नु जानातु प्र
र्वः सुवतिरस्य नु ज्ञाने वर्त्तेते इत्यर्थः किं वाजः देवानि प्रादी नृत्तुभिः समय विशेषे
कल्पयति योजयतु अस्मिन् कर्मणि कुते नाने देवश्चिरकालं वर्त्ततामित्यर्थः दियतः
वाजः मामां सर्ववीरं सर्वकार्येषु वीरं शमवं कारकतवान् अतः कारणात् वाजयति
रन्तस्मिन् शरीरं सर्वाः आशा जयेयं प्रसुवाति कल्पयति इत्यन्तोऽप्रत्यये रूपे प्राणे
नानं मशीय स्वाहा प्राणे न प्राण वासुना अन्नमदनीयं अशीय मुंजे अयानेन गंधर्वा

शिवः
६७

मन्त्राय स्वाहा अपानेन अपानवायुना गन्धान् मन्त्राय चक्षुषारूपान् मन्त्राय स्वाहा
चक्षुरिन्द्रियेण रूपानि श्रुक्तादीनि मन्त्राय श्रोत्रेण यशः मन्त्राय श्रोत्रेण को
रणेनैन्द्रियेण यशः कीर्तिं मन्त्राय अन्नगन्धरूपयशसां मन्त्रानमुपलोगमनुत्त
वामीत्याशां वाक्यार्थः अत्र वा मन्त्रेण सुत्रमष्टरूपयोगात् कर्तृगोचरमाशां मन्त्रेण
द्यपि प्रतीयते तथापि कुमारगोचरैव बोधव्यं तथा च श्रुतिः यत्कांचिद्यज्ञे कृत्वि
ज आशिषमाशं स ते यजमानस्यैव मिति इति अन्नप्राशनमन्त्रव्याख्या अ
थ बृडाकरणमन्त्रव्याख्या उल्लेखेन वायु उदकेनैव दिते केशावयव ॥ देवाय वायो वा
युसंबोधनेनात्र कार्यकारणोपवारात् जलमेव संबोधितं देजल किंभूतमिति
ते इति दोषखंडन इत्यस्य धातौ क्तिन् सावित्रा प्रसूता देव्या आप उं यदंतु ते तत्
दीर्घायुत्वाय चर्वसे आपः जलानि ते तव कुमारस्य तत्तं देहावयवं उदंतु त्केद

८

यंतु उंदीक्तेदने आपः किंभूताः सवित्राप्रस्तुता अनिताष्टः ७ किं० दैव्यादिक्रिआ
 काशेउसनाः किमर्थमुदंतुदीर्घायुत्वायचिरंजीवित्वायवर्चसेतेजसे
 औषधे त्रायस्व स्वधितेमैर्नथंदिथंसीः हेऔषधेएनंकुमारंत्रायस्वरक्षहे
 स्वधितेवक्ष्णनंकुमारंमाहिंसीःमानाशयतथाचकुक्षौकुतरक्षमेनंकुमारंव
 क्षमाहिं नस्तुतिवाक्यार्थः शिवोनामासिस्वधितिस्तोपिता नमस्तेअस्तुमा
 माहिथंसीः हेक्षरशिवोनामासिशिवःकल्याणइत्यसिधानेसिशिवइतिसव
 नामेत्यर्थः किंचस्वधितं वक्ष्णतेतवपितावक्ष्णतवोसन्निरित्यर्थः एवंतूताव
 तुत्पन्नमोस्तुत्वंमामांमाहिंसीमाव्यथय स्तुतिपूर्वकंयाच्चेत्वाक्यार्थः अत्रापि
 ववकुमारविषयएववाशंसावोद्व्यंनिवर्तयाम्नायुषेनाद्यायैरापस्योवा
 यमुप्रजास्त्रायसुवीर्याय अहंकरंनिवर्तयामि निपूर्वोवर्तिसंलापनेवर्त

शिवः

८८

प्रजनना

संयोजयामि

ते इतिकर्कसां ऋक्स्मृत्कर्मत्वं प्रकरणात् किमर्थं ऋक्स्मृत्यो जनमित्या
 द आद्युषेजीवनाय तथा अनाद्या अजं वतत् अद्यं वेति अनाद्यं तदर्थं राय
 स्यो वाय रायधनस्य यो वायुष्यर्थं तथा सुप्रजा स्वायशो तन संतति सत्त्वा र्थं
 तथा सुवीर्या यजुक्त्वा वीर्यार्थं अनेन ऋक् कर्मणा कुमारस्यानादीनि सवंती
 त्याशं सा वाक्यार्थः सुप्रजा स्वायेति सकारश्चादसः वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चे
 ति न्यायात् येना वैष्वसविता ऋक् रेण सोमस्य राज्ञो वरुणस्य विद्वान् तेन ब्रह्म
 णो वैष्णवे दमस्या युष्यं जरदृष्टिर्यथा सत् द्वे कुमार तेन ऋक् रेण सविता आदित्यः
 विद्वान् वेदवित् तथा तेन ब्रह्मणः ब्रह्मा तथा वपते मुंड्यति तेन केन ऋक् रे येन
 ण सविता आदित्यः सोमस्य अवयत् अंति तवान् अर्थात् केशान् किंस्त
 स्य सोमस्य राज्ञः न केवलं सोमस्य किंतु वरुणस्य च किंस्ततः आदित्यः विद्वान्

नृवेदवित् तथा कथं यथा इदं चूडाकरणं तव आयुष्यं असत् स्यात् किं त्वत्तमा
 युष्यं जरदृष्टिः जरत्तवार्द्धकमश्रुते माप्नोतीति वार्द्धकपर्यंतं तव आयुष्यं स्यादि
 त्पर्यः आदित्येन सोमवरुणयोरेन क्षरेण चूडाकर्म कृतं तेन वत्सा करोतीति तव
 कृत्वा तव आयुष्यं स्यादित्याशंसा वाक्यार्थः वत्सल इति प्रथमैकवचनेष्वेक
 वचनं जरदृष्टिरिति अजदृष्टिर्मेव आयुष्यं जमदग्नेः कश्यपस्य आयुष्यं अ
 देवेषु आयुष्यं त्रीणि आयुषि संमार्कृतानि आयुष्यं आयुः शष्टश्चावस्थाः स्यात्
 चनाः वाल्म्ये यौवनवार्द्धकमवस्थात्रयं आयुष्यमित्यर्थः तथा च कश्यपस्य रु शिवः
 धेयं त्वं आयुष्यं जमदग्नेः त्वं आयुष्यं देवानां त्वं आयुष्यं नः अस्माकमस्तु येन
 त्वं विश्वरादिवं कश्यपस्य धेयं तेन तेवामिवाह्वरा जीवा जेतुं वे जीवनाय
 सुश्लोकाय स्वस्तये येन तेन साधनस्तत्तेन त्वं विश्वं धर्मादिवं ज्योक्स्व स्वर्गसंगत

मनुष्यसो वाचं ब्रह्मा कवयेति। केषां च धर्मो नास्ति युः प्रमोदोः ५

समस्तवत् चंद्रमां किं नूतः चरः परः त्रमणशीलः पश्चात्त एव चंद्रमाः अधिसू
यं सूर्ये ज्योत्संगतोत्तवत् तेन करेण ते तव वधामित्वां क्षौरयामि कस्मै कलाये
त्याकांक्षायामाह ब्रह्मणो नृणां वेदलाभार्थं जीव नौषधार्थं जीवनोपायप्राप्त्यर्थ
मित्यर्थः जीवनाय चिरकालजीवनार्थं सुश्लोक्याय सुशोभनं श्लोकं यशः त
दीयलानार्थं स्वस्तये कल्याणार्थं अथ तद्वद्वरेणातिथ्यतद्वरेणोत्तमं कुमारस्य वधा
वावपतिक्षौरं समाप्य पुनः क्षौरं करोषितेनास्य केशान् बिभ्रिष्यायुं माघमोषी आ
युं खंडनं माकुरु करेण किं भूते न शिरः मज्जतानि फलुषं कुर्वता पुनः किं भूते न सु
पेशसा शोभनायुधेन वपतीति मध्यमपुरुषैकवचनं तिङांतिङोत्तवंतीति प्रथमपु
रुषैकवचनं प्रमोषीरिति मुषस्ते ये मज्जयते निडः मज्जोश्च यौ वत्सावेति वाशब्दः स
मुद्ययार्थः इति वृद्धाकरणमंत्रमाख्या अथोपनयनमंत्रमाख्यायंते ये नैजायं
॥ हस्ततर्कासं पर्यदधादं प्रतं ॥ तेन त्वां परिदधाम्यौ पुष दीर्घा पुताप

वाचमानावर्णवधिवेपुनतीमज्जामरं॥ प्राणपानाभ्यां बलमादधाना स्वस्वार्थं सुभगा
मेवत्येव

दृढस्यतिर्देवानामाचार्यः येनविधानेनद्रायाद्रुद्रं द्रुद्रं वासः पर्यदधात् परिधा
पितवान् किंरुतं वासं अष्टुतं अरुतं तेनविधानेनत्वात्वापरिधामिपरिधाष्यामि
किमर्थं आयुषेजीवनायदीर्घायुत्वायचिरजीवित्वायवर्त्तमानमर्थ्यायवर्त्तसे तेजसे
पर्यदधात् परिधामीति द्वयमपिणिज्जर्थं इयं डुरुक्तं पवि इयं मेघेला आगात् आ
गतवती किं ऊर्वाणो मेममडुरुक्तं अद्याप्ययमनुयवीत तिउर्वलं परिवाधमाना
सर्वतोलावेनखंडयंती अतएव देवदेवत्वादि विषया पुनः किंरुतावर्णं किंजातिपवि
चंडुक्तं पुनतीयावयंती इदं यं मेघेला स्वस्वार्थं अस्मन्नगिनीवनित्यमभ्युदयार्थि
नी अस्मन्न किंरुता प्राणोपानासां बलमादधाना प्राणपानयोस्सामर्थ्यमप्ययंती
पुनः किंरुता पुनमा अकर्कशसुखस्यतीति यावत् यज्ञोपवीतं मन्त्रहेमा
णवकयज्ञोपवीतं प्रतिमुच्यधारय प्रतिप्रवोमुच्यति धारणे वर्त्तते यज्ञोपवीतं
मपवित्रं प्रजापतेर्धरेः ॥ ३५ ॥ स्वस्वार्थं ॥ ३५ ॥ मन्त्रहेमा ॥ ३५ ॥ यज्ञोपवीतं वल्गु
स्तु तेजः ॥ २

शिवः
९०

किं नूतं आयुष्यं आयुर्द्विकं करं अयं श्रेष्ठं शुभं श्रेष्ठं निर्मलं परमं अतिशयेन पवि
 त्रं किं नूतं यत्पुरस्तात् पूर्वेषु जायतेः ब्रह्मणः सद्भुजं सद्भुजातं प्रजापतिना सह एक
 समये जातमित्यर्थः एतत्परिधानेन बलं अस्तु ते जगत्सु इति ॥ यो मे दंडं ब्रह्म म
 म यो दंडः अविच्छिन्नं तू मे रूपं परिपरायतं पतितः तं दंडं म हं पुनः आददेष्टुमि
 किं नूतं दंडः वैदायसः विदायः आकाशं तत्र न वः एतावता प्राक्तनजन्मन्यपि अ
 दं द्विज आसं अस्मिन्नपि जन्मनि दंडः गृह्णामीति वाक्यार्थः किमर्थं दंडं गृह्णामीति
 युषेऽजीवनार्थं ब्रह्मणे वेदाय ब्रह्मवर्चसाय तेजः प्राप्त्यर्थं तच्च कुरिति आरम्भा
 तं संभ्यायां मम ब्रह्मेते हृदयमिति विवादे व्याख्यातं इन्द्रस्य वृद्धो इन्द्रस्य परमेश्वर
 स्य ब्रह्मचारी असितवायि राचार्यः सर्वेषामेव विजातीनां सामान्येनाग्निगुरुत्वा
 त् यथा ह्यगुरु रग्निर्विजातीनामिति श्रुतिः इदानीं तु तवोपनयनकर्तृत्वेनाह
 चार्थस्यैराचार्यैस्तवाह माचार्यस्तव श्री अमुक शर्मन् ॥ १५ ॥

माचार्यः प्रजापतये ब्रह्मणे परिददामि एवं सवित्रे सूर्याय देवाय दानादिगुणयु
 क्ताय अश्वः जलेभ्यः औषधीस्यो ब्रीह्यादिभ्यः दद्यात् पृथिवीभ्यः आकाशभूमिभ्यां वि
 श्वेभ्यः सर्वेभ्यः देवेभ्यः इंद्रादिभ्यः सर्वेभ्यः तृतेभ्यः राज्ञसादिभ्यः परिददामीति सर्व
 ज्ञाचेति केमर्थे अरिष्टैरिष्टिये रात्रं तडपशमापरिष्ठिरिति रिषिदिमायामित्यस्य सुश्रवसं मातु
 धातोक्ति निरूप्यं न रिष्टिः अरिष्टः अग्ने सुश्रवर्द्वि हे अग्ने सुश्रवः सुश्रवचनामय रु
 स्यासौ सुश्रवाः तादृशं मामां सुश्रवसं शोचनकरणेन्द्रियं कुरु वेदाध्ययनार्थं मा
 नविकलेंद्रियं कुर्वतीत्यर्थः एवं हे अग्ने यथा त्वं सुश्रवः सुश्रवा असि सुश्रवे अक्ष
 रादौ सुश्रवाः शोचनकरणोसि एवेतथामां सुश्रवः सौश्रवसं श्रवेयशसि सौ सु ५१
 श्रवसं शोचनश्रवणजनितशालिनं कुरु तथा हे अग्ने त्वं यथा देवानां यज्ञस्य निधिव
 असि देवानां मित्रादीनां यज्ञस्य यज्ञसंबंधेन निधियानिधिरक्षको असि तां डागारि

कोनवसि एवमहमनुष्णाणां वेदस्य निधयोत्थासंवेदस्य सांतागारिको नवामीत्यर्थः
 ये अग्रं समिधमादावर्षमिति हे अग्ने अग्नये समिधं आहार्यं आदृतवानस्मि कस्मै जात
 वेदसे अग्नये तु त्वमेवेत्यर्थः किं त्वाय वृद्धसे तां तु वल्यमानायेत्यर्थः हे अग्ने यथा त्वम
 मिधा समिधसे तद्वाहितया अनया समिधा ज्वलसि एवमहं समिधे सप्रकाशको
 नवामिकैः आयुषा जीवते न मे धया बुधा वर्चसा ते जसा प्रजया संतसा पशुसिर्गवा
 दिभिः ब्रह्म वर्चसेन ब्रह्म ते जसा किंच ममाचार्ये जीवपुत्रं मे धावी न वलितिशेषः
 अनिराकरिषुर्निसंयागकारी नवामीत्यर्थः किं वाहं आयुषान् त्यशस्वी ब्रह्मव
 र्चस्वी वेदाध्ययनरुद्धिमान् अन्नदोदूयासंकदाचिदपि ममांनुविद्धे दोमा न वलिति
 त्यर्थः अनया कामनया अग्नये स्वाहा सुकृतमस्तु तन्नृणां गैसिति हे अग्ने तन्नृणां अ
 सितन्नृशरीरं तस्य पालयिता असि अतो मे तन्नृशरीरं पादिरह आयुर्दा असि आयु

२ २ नृणां पादिरह

ब्रूतवाः प्रसीदस्व मे ॥ १ ॥ ऊनमृतमैश्वर्यं ॥ पूरयत त्वं मे ॥

किं भूतौ पुन
उरुताः पुन
पुनः तन्मयी
माता ययोः
तौ पुनः तन्मयी
राजीः प्राण
नाः अन्ना व
वदो दुःखाः ॥
॥ अन्ना व
मन्ना व
ता ॥

मेदेहि देव अग्ने आयुर्दा असि आयुः प्रदोसि अतः आयुर्मे देहि एवं वर्चो दा असि वर्चो मे
देहि वर्चो मे जः अग्ने यन्मे तवा कुनन्तं मे आयुः देहि तनुशदस्य द्वितीयैकवचने प्र
यदुःखं प्रकरणे तत्वादीनामुपसेव्यानमिति प्रणादेशः मेधां मेधां अश्विनी कु
मारौ देवौ मे मम मेधां प्राधत्तां मे मम अंगानि शरीरावयवा अप्यायन्ते स्फीता न वतुन
केवलं मेधादिकं किंतु एतदपि तव त्विति वाक्यार्थः वाक्कर्म व्यायतां मित्यादिनि
गदव्याख्यातं इत्युपनैतमंत्रव्याख्यानं अथ समावर्तनमंत्रव्याख्या येष्वंतरं
यत्र वि अश्वजलेष्वं तर्मध्ये ये अग्रयः प्रविष्टीस्तानहं विजहामित्यजामिके ते गोत्सः
उपगोत्सः मयुषः मनोदा स्वतः विस्तृतं रूढः इन्द्रिदं सद्यो अग्निनामानि एवं वाय
यः स्वनामत एव दोषावहत्वेन प्रतीयेत एवाविहाय इह जले यो मिरोचननामा क
ल्याणनामा तं गृह्णामि स्नानार्थं जले गोत्पादीन ग्रीसदोषं वहान् त्यक्त कल्याणप्रकाश
होतुं उपगोत्सो मयुषो मनोदा स्वलो वित जस्तु दुष्टु रिद्धि यहा तन्नि
जहास्मि यो रोचनस्तमिहा हूमा ॥

देवः सविता
आदधातु ॥
मेधां मे देवी
सरस्वती आ
दधातु ॥
निगु व्याख्या
ते ३ मेधां मे
अग्निनामानि
देवा कथं
ता उरु रसु
ता ॥

मंभिवंतामि श्रिये मशसं प्रयु वृत्तवर्चसाय ॥ १

येनां वृत्तशतां
सुतो येनां दा
वृत्तमिच्छतां
यद्वानदस्ति
नाप्रप्राः ॥ ३

काग्निसहितं जलं शुकामितीति वाक्यार्थः तेनैवं तेन जलेन इममात्मानं अतिषिंवा मि
किमर्थं श्रियै लक्ष्मीलासाय यशसे यशोलासाय वृत्तशतं जलं लासाय वृत्तवर्चसा
य वृत्ततेजोलासाय येन श्रियमवृत्तशतां तेनेति मंत्रं पूर्ववत् वर्तते तेन केनैवं अश्विना येन
अश्विनौ सवंतौ येन जलं न श्रियमवृत्तशतं तैलक्ष्मीकृतवंतौ तथा येन सुरां सुरा जातदो
षं अवृत्तशतां मार्जितवंतौ येनाक्षौ अस्पृष्टतामकिणी अतिषिक्तवंतौ तथा वायु
वयोर्यजलं यशः यशो हेतुतत् यशो हेतु ममाप्यस्तु इत्यस्य ध्याहार्यं उद्भूतमिति
स्नानप्रकरणे व्याख्यातं उद्यमिति इन्द्रादिसः उद्यन् उदयं कुर्वन् अस्मां स्थितो
सवत् किं तूतः त्वाजभृत्सुः त्वाजं रश्मिं विसर्जिष्यति त्वाजभृत्सुः प्रातः प्रसृषे मरुद्भि
र्देवैः सह स्नात् स्थितो सवत् किं भूतैः देवैः यावन्तिः याज्ञिः यावन्तो देवास्तै सह स्थितो
सवदित्यर्थः ततः हे आविदन् सर्वजैनन् आदिसत्वं दशमतिरसि ब्रह्म नोस्ति अतः

येन

मामादशसनिवक्रधनंकरु किंच मामाव्रह्मचर्यादुत्तीर्णं आगमयजानीहि द्वितीय
 तृतीययोर्द्विधायावसिः सायं यावन्निरिति सततानिः सदस्यशान्तिरित्येतावन्मंत्रे विज्ञे
 यः तत्र दिवा सायमिति च प्रसिद्धार्थं अतस्तद्व्यशश्चैव ब्रह्मचर्यादुत्तीर्णं नावेव अन्यत्र
 सर्वसमानं एवमादिसंस्कृतादेशादित्यमां ब्रह्मचर्यादुत्तीर्णं जानीही
 तियां चावाक्यार्थः अत्र यावन्निरिति तत्र वर्णलोपः ह्यं दसः आगमय इति ऊर्वाविदं
 त्यत्र स्थितेन व्यवहितेनात्र संबंधः अनुाद्यायां ब्रू देवनस्य ते ब्रूहध्वं ब्रूह्यस्व प्रसिद्धो
 लव यं वनस्यति अर्थात्तां सोमः चंद्रमा आगमत् आगतवान् किं तूतः सेमः राजा व
 नस्यतीनां प्रभुः वनस्यति नावानिति यावत् मेममसुखं प्राप्ता ह्यते सोऽधियष्यति के
 नयत्रासावकीर्त्या तगेन सौभाग्येन च किमर्थं अनुाद्याय अन्नं च तत्र आद्यं चेति
 तैत्तिरीयं तं ब्रूहध्वमिति ऊद्वितर्कैर्विपूर्वाभ्यसिद्धरर्थः एकवचने ब्रूहध्वचनं ॥

列 并及三

हृद्यं सोमोराजाभिर्प्रीतमत्। समेभुखं प्रमाद्वितप्रकाश
येनोत्त॥५

५३

कैलासविष्णुपात्रं १८ प्रश्नः १७१ २४
मानवा १८

हं मं दीप्ताभ्यां पासे २

पदिधास्येति प्रमाद्वन्त इति मृदुविश्वौ इत्यभ्यलिङि प्राणायानाविति यत्कार्थं पितरः शुद्धं दे
अहं परिधास्ये पितरः शुद्धं शोधयतः मामिति शेषः सुवर्णे अहं अकिंसां सुवर्णाः सोऽनन
पदिधानं कर्तुं हिंसासं सुवर्णाः सुवर्णे सुवर्णाः शोऽननदीप्तिः शुश्रुतकर्णाः सोऽननश्रोत्रावीय
ध्यामि ॥ यत्रो
धास्ये कीति शसामाद्यावापि विती द्यावापि विती अकाशपृथिव्यौ मामां दयेतां किंच
धारयिष्यामि यशः तगश्च मां आविदन् प्राप्नोतु सगः सौभाग्यं किंच यशः मां प्रतिपद्यतां
हेतुहेतुमद्वा आगच्छतु पुनः पुनरनिधानमादरासिधानेन अत्रानेन वं दनेन एतानि मम
वाजे इव संखिति वाक्यार्थः याहिरजमदमि अहं याः पुष्पस्रजः यमदमिः ऋषिः आहन्
अनेन परिधा नेन पुष्पस्रजं वि आकृतवान् किमर्थं अर्थ एवमेति निश्चयः कामाय असिला धित सिवार्थः
अतीत्यर्थः इन्द्रियाय चक्षुरादि प्राप्यर्थताः पुष्पस्रजः अहं प्रतिपद्यतामि किमर्थं यशसा यशसेन
किं त्र ॥ अनेन प रिधानेन शर गेन च नगायत धाचैनेन पुष्पस्रजं सर्वं मम तव खिति वाक्यार्थः याहिरजमदमि
दे प्राद तमि पशत जीवाणि पुष्पस्रजं सत् प्राप स्या प्रदानं स मद्भिः अमि स वार्थ
अः से त्व पिष्पा की दत्त त्व पिष्पा सीत्यर्थः स त्व अ इति वा अनेन प्रसारणे इत्यस्य ह ॥ १८ ॥

अस्तीभ्या ४२

उ वा ४
कनकपुष्पा सा
कीर्त्त्या किं
इन्द्रा देह
सी इन्द्र
॥ अत्र
सा मा मां स
वयेतां ॥

* अत्रापे ४२

* अकार विपुलं दृष्टुं तेन संग्रथिताः सुमनसं प्रावृद्धा मिक्षो मयि ४

रिति याः पुष्पस्वनः यमदग्निऋषिः आदन् आदतवान् किमर्थं श्रद्धा यैश्चार्थं एव
मेति निश्चयः कामाय असिलाषितसि चार्थं इन्द्रियाय च क्लृप्तदिवा मयं ताः पुष्पस्व
जः अदं प्रतिदृष्ट्वा मि किमर्थं यशसा यशसेन गेन वत्तगायतार्चनेन पुष्पस्व
र्वं मत्तवदिति वाक्यार्थः यद्यत्सोऽं रसं धितुं इन्द्रं अशरसामुर्वशी प्रहृतीयत् ३०
यशश्चकार रूपवत्तयेति शेषः किं तत्तं यशः विपुलं विस्तीर्णं दृष्टुं वज्रतरं तेन
यशसा संग्रथिताः सम्प्रायिताः सुमनसं पुष्पाणि मयि आवृद्धा मि किमर्थं यशः
यशसे तथा चान्येन यशसा सूत्रस्थानीयेन संग्रथिता निपुष्पाणि आत्मानि श्रव
धामितेन तादृग्यज्ञो मम तवदिति वाक्यार्थः यश इति चतुर्थार्थे प्रथमा युवा सु
वासाः यः सुवासाः शोभनतवस्त्रधारी विप्रेर्बीतः तेन वस्त्रेण परिवेष्टित
रुद्रागात् आगतवान् अथैयं न तव तिसृजयमानः सजातः नान्यदित्यर्थः

९४

यदि दीतं आगा उच्यते अथ तं जायमानं ॥ तं च ॥ १॥
कवय उच्यते ॥ २॥ ॥ ३॥ ॥ ४॥ ॥ ५॥ ॥ ६॥ ॥ ७॥ ॥ ८॥ ॥ ९॥ ॥ १०॥

॥ प्रो २ ॥ २ ॥ २ ॥

तं युवानं धीरासः धीराः उन्नयन्ति उत्कर्षयन्ति धीराः किंलताः कवयः कीर्तिक्ता
 रः पुनः किंलताः स्वाध्यः सुआदिता धीर्येषां ते स्वाध्यः पुनः किंलता मनसा हृदये
 न देवयंतः स्तवंतः अलंकरणमिति हे कर्णकुंडल अलंकरणमसिप्रसाधनं स
 वसीति तव स्वलावः अतः स्तयः उत्तरोत्तरं अलंकरणं मम करणभूषणं त्रयात्
 त्रयात् नव दृष्ट्या सिद्धिः हे अजन हृत्तस्य हृत्तनामः शक्तिशालिनो सुरस्य कनी
 नकः कनीनिका अक्षितारिका असि नवसि अतस्तवां जनेन मम चक्षुषकाशो
 तव त्विति यां वा वाक्यार्थः रोचिस्सुरति हे दर्पण रोचिस्सुरसि प्रकाशनशीलोसि
 अतो मामपि प्रकाशयेत्सि प्रायः वृद्धस्य ते छंदिरसीति हे छत्रवं वृद्धस्य ते दे
 वाचार्यस्य छंदिः अपवारणमसि नवसि अतः मायापनः पायात् अंतर्धेहि
 आहतं कुरु यथा मे पापसंबन्धेन सवति तथा कवीत्यर्थः न केवलं पायात् अपितु

कनीनक अक्षितारिका
 असे वक्ष्यते
 देहे ॥ ५ ॥

पापप्रमाणं
 तद्विहितं प्रमाणं
 प्रमाणं प्रमाणं
 तद्विहितं ॥ ३५ ॥

तज्जगत्स्यार्थं
 अतस्तच्चक्षुषं
 अस्मिन् चक्षुषी
 कामप्रसिद्धि
 स्मान्माया
 चक्षुषीति
 यतः कारणः
 अतस्तच्चक्षुषं
 अतस्तच्चक्षुषं

अतस्तच्चक्षुषं
 अतस्तच्चक्षुषं
 अतस्तच्चक्षुषं
 अतस्तच्चक्षुषं

प्रज्ञासः

तेजसः आदित्यायादिस्त्रयात्मांशं तर्द्धेदिकिमर्थयशसेयशोर्थं तथा च देहत्रयत
 स्वं ददस्य ते रषिपायसं तायादिवारकोमि अतस्तेस्यः पिधाय यशस्विनं मां कुर्वीतां
 सावाक्यार्थः मन्त्रा इति चतुर्थ्यर्थे घटी प्रतिष्ठेऽस्यो विश्वतो मां मातं देवयानदौ काष्टया
 दके वां प्रतिष्ठेऽस्या उपक्रांता गति कियेया असागं प्रतिष्ठातं निमित्तात् युवा मेव प्रतिष्ठे
 स्यः नवथः अतं मां विश्वतः सैस्मात् गतिविरोधितः कंठकादेः पातं रक्षतं तथा च य
 तं युवां प्रतिष्ठेऽस्यः अतस्त्वसादात्ममकुत्रापि गतिप्रतिबंधो मास्ति ति वाक्यार्थः वि
 श्वास्यो घृतिं देवैरावदं तु मां परिपादिसर्वतो नावेन रक्षतः नास्यः नाशका
 रिणीस्यः राक्षसैर्पशुगालादित्यः इत्यर्थः सर्वतः सर्वासु दिक्षु इति श्रीशुब्र
 मिश्रकृतायां मंत्रार्थदीपिकायां सुयवयनमंत्राख्यानं अथ प्रतिष्ठा मंत्रो ए
 तत्रैरित हेसवितः देवदानादिगुणयुक्तः एतत्पुत्रं ते लदीयं प्राकुरु किंच वृद्ध

ब्रह्म स्प रिपा
 हि सर्वतः ॥४
 विष्वाभ्यः ॥
 सर्वभ्यः ॥ २

स्थितिश्चेन्नलोदृहस्यतयेदृहस्यतिनिमित्तं दृहस्यतये किंलूताय ब्रह्मणो देवानां स
 र्वकर्माधिष्ठात्रे मानुषोऽपि तदधिष्ठित एव कर्मणि ब्रह्मा सवतेन हेतुना हे सवितः य
 ज्ञं अवरोहते न यज्ञपतिं यजमानं अवते न मां क्रुत्विजं अवतथा च त्वदीयो यज्ञः ते
 न मां क्रुत्विजं अवतथा च त्वदीयो यज्ञः ते न यज्ञं यज्ञस्य धनं रक्षेति वाक्यार्थः अयं मं
 त्रः कुत्रचिद्देवप्रसिद्धः मनोज्ञ इति रिति मनश्चाज्यं संजुषतां सेवतां मनः किंलू
 तं नृतिः जवशालिः अतीतानागतवर्तमानेषु गृह्यं किंच दृहस्यतिः सुराचार्यः
 इमं यज्ञं तनोतु विस्तारयतु स एव इमं यज्ञं अरिष्टं कृत्वा अरिष्टं न कृत्वा संदधा
 तु रिषति हिंसा कर्मानरिष्टं अरिष्टं किंच विश्वे देवासः विश्वे देवाः सुर्वे देवा इह
 यज्ञे मादयंती दयं कुर्वंतु स्वार्थिकोऽणिच् उं इति अवने व्याजो ते वीं तथा ब्रह्मि
 ताप्यं च दृहस्यतिष्ठा प्रकरणे तिष्ठ अथ बर्हिहोममंत्रः देवा गानु विद्वेति अ
 ति

अर्चनं २

स्थापूर्वादिं देवता विस्मृति देवाः गातुविदः यज्ञविदः गातुरिति यज्ञनामध्वेवी
 मंगातुं यज्ञं क्त्वा विदित्वा गातुं अर्थात् अग्रेतनं इतमागच्छत तथाच यज्ञपरंपरासु
 अवबिन्ना गमना लवता ययमित्यर्थः एवं देवान् विस्मृत्य इदानीं च मसमं द्वा द्वे मन
 सस्य ते चंद्रमः देव इमं यज्ञं वाते वायौ अधाधारया वाते हियज्ञो वतिष्ठते तथा च श्रु
 तिः वायुरेवाग्निस्माद्य देवार्थः कर्म करोत्येयं तमेवाप्ये स्वस्तिकत्वात् सा दद्यात्वेति
 अथ रुस्तवनमंत्राः स्वस्ति न इति इन्द्रः अस्माकं स्वस्तिकत्वात् सा दद्यात् प्रभा
 सूर्यः नः स्वस्ति दधातु इन्द्रः किं नूतः वृक्षश्च वाः बक्रधनः श्वशक्षेधनवचनः म
 हाश्लेषो वा वृक्षश्चावीका प्रपा किं नूतः विश्ववेदाः सर्वधनः सर्वज्ञे च तादौ गरुडः नः
 स्वस्ति दधातु तास्मां किं नूतः अरिष्टनेमिः अनुपदतासुः वृहस्पतिश्च नः स्वस्ति द
 धातुः षष्ठ्यमरुतः इति इत्यंभृतां मरुतः अवसा अन्नेन हविर्लक्षणो ना कृताः सं

इ

सीते

शिवः
ए६

तः इह न अस्मान् आगमन् आगच्छन्तु किं तूतां मरुतः पृथग् दृष्ट्वाः पृथगो दृष्ट्वाः
 येषां ते पुनः किं तूताः श्रुतं यावानः श्रुतं कर्तुं जनान् येषां ते श्रुतं यावानः पुनः किं
 तूताः विदधे शुभं ज्ञेयं जगमयः गमनशीलाः अग्निजिह्वाः कृतसोक्तारः चतुर्दश
 मनवः ते च इह आगमन् ये च स्तरचक्षसः आदित्यदर्शनां विश्वे देवां ते च इह आग
 मन् नदं कर्णेतिरिति हे देव कर्णेति कर्णात्पान् नदं मुकुलं शृणुयामः चक्षुः
 अक्षि त्पानं पश्येम देवा किं तूताः यजत्राः यजनशीलाः यजंतं त्रायत इति वा ।
 किं च स्थिरैः अंगैश्चैः शरीरावयवैः तुष्टवांसः स्तुवंतः अर्थात् नवतः देवहि
 तं यदायुः तत्कालं नवै मल्लवै मदि देवेन हितं स्यापितं शतवर्षात्तमित्यर्थः श
 तसिन्नु ॥ हे देवां शरदं शोमपि अर्थात् आयुः अंति अंतिके स्वल्पकालमित्यसि
 प्रायः यतः एवमतो ब्रह्म नः अस्माकं आयुमेध्यामध्ये मारी शिष्यत्मा हिंस्रः

नास्माकं तन्ना जे रसे जरां चक्रे कृतं तं जरा निमित्ता मशक्ति मपि हत वेतः मूर्च्छा भवन्त एव
 किंचिदप्यत्र शब्दः प्राप्ते ॥ २ ॥

८९

किंच गंतोर्गेष्टमानवत्वित्यर्थादाय्यं अकाल एव मागच्छत्वित्यर्थः यत्र शब्दं अत्र ते पुत्रा
 सः पुत्राः पितरो न वंति पुत्रा अग्रयस्ते यजमाच जनिता न वंति हितकारिणश्च न वं
 ति अथवा पुत्रा एव पितृणा मोर्ध देहि कं कुर्वाणाः पितरो न वंति पोषकत्वा पितरः न
 संपद्यते अथवा जीवदवस्थाया मेव पोषकत्वा पितर इव न वंति तथा च यस्या
 मवस्थाया मेव मक्षम इव साम भएव मास्त्वित्यसि प्रायः यडकं संविं स संविं सत मु
 यदंडं मृसं मनुष्यस्य विवक्षणे स्य वर्या सु संसि मिका इव चर्म वचाः सर्व प्रयत्नाः
 जिंलान वंति अदिति द्यौरादिति द्यौः स्वर्गः अदिति रसु न विद्यते दितिः खंडनं
 यस्यां सा अदितिः अविघ्नकारिणी न वत्वित्यर्थः एव सर्वत्रा चयः पंचजनः कुत्सेरः
 जनित्वं जनिष्यमाणं अयो अघा बह्वं दे अमेय त अपः अद्य अत्र चारिषं अनुवरि
 तवान्मि अवभृथा दा वित्यर्थः यच्च जलस्य रसे न वयं समस्तस्मादि संसृष्टोः

शिवः
 ९७

स्तुत्यवपयस्वानुपययुक्तः सन् अत्राह मागममागतवानस्मि अतस्तं मामां व
 र्चसा तेजसा संसृज संसृजं कुरु प्रजया पुत्रादिना धनेन धाँ द्यौः शान्तिरंतिरिह शं
 शान्तिरांशः शान्तिरोषधयः शान्तिर्वनस्पतयः शान्तिर्विश्वे देवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिस
 र्वं शान्तिर्देवः ॥ इति सामांशान्तिर्धसु शान्तिर्नवतु द्यौरित्यादिषु सर्वत्र विसृजि
 व्यत्ययः तथा च यादिविशान्तिया अंतरिक्षे शान्तिः शान्तिरेव या शान्तिः सामांशान्तिरिति
 एधितवतु अथ नवग्रहमंत्रव्याख्यानं आकस्मिन्नेति देवप्रजायां व्याख्यातं ॥ इ
 मं देवा असपत्नं सुवधूं महते क्षत्राय महते ज्येष्ठाय महते जानराज्यं इन्द्रस्य इ
 यो इमं मुष्यपुत्रं मुष्यैर्विष्णु एष वोमीराजा सोमो अस्माकं ब्राह्मणानां राजा ॥
 इति देवाः इमं राजानं असपत्नं रात्रुरहितं सुवधूं जनयत कुरुत एवं च महते क्षत्राय
 ब्रह्म ज्येष्ठाय ज्येष्ठत्वाय महते जानराज्याय जसं वधिराज्याय इन्द्रस्य इन्द्रि

एधि

य

९-

यस्य त्रिविद्याय वीर्याय सुवधमिति सर्वत्रावेति इमं कं इमं असुष्यधुत्रं अर्थात् अस्य
जमानयितुः असुष्यै असुष्याश्च यजमानमातुः पुत्रमिमं यजमानं अस्या सपत्न्या त्वा
दिकरत्वं हेतुमाह वः युष्माकं विशेषे विशः जनपदजाते एष राजा अस्माकं ब्राह्मणा
नां पुत्रे नः असौ अमी सोमो राजा यदा देऊस्वः ऊरुदेशीयाः वः युष्माकं विशेषे विशः
जनपदस्य एव राजा अस्माकं पुनः ब्राह्मणानां अमी सोमो राजा तस्माद्भवदर्थं प्रार्थना किं
यते न तु स्वार्थमिति प्रायः अग्निर्मूर्खो दिवः ककुत्सतिः पृथिव्या अयं अपां रेता
शंसिजिह्वति अग्निः स्रयते योद्यमग्निर्दिवः मूर्खा आदिसात्मना कलोकस्य मूर्खस
वर्तिमं वक्त्रं मदान् ककुत्सतिमदन्तामसुपठितं अंतलोपे कृते एतद्वृत्तं अयमे
वमदानात्मा जगत इत्यर्थः अयमेवाग्निः पृथिव्याः पतिरीश्वरः तायमा कृषकाश्च
कादितिः सर्वाः प्रजा अनुष्टजातीत्यतिप्रायः किंच अयमेव अपां रेतांसिजिह्वति

अय

शिवः
९८

* इतः कादृशं नृत्तं ते। यत्तु जाग्रतः पुरुषोक्तं। त्वत्तं तासां प्रकाशनात्तिजि चिति।
* जिज्ञासि।

जिघृक्षितीति कर्मापुष्यतीत्यनिप्रायः श्रुतिपरिणामात् तादृष्टिं जनयतीति दर्शितं य
द्वा अयमिति कुज्जस्यते कुजोपि दिवो मूर्ध्वस्य ततः कुजप्रकाशकतामंत्रस्य संभव
ति उद्युधस्वाग्नेः प्रतिजागृह्णित्वमिष्टापूर्त्रे संसृजेया अयं च अस्मिन्सधस्थिः श्रुत
रस्मिन् विश्वे देवाय जमानश्च सीदतु हे उग्रमेजुधुस्व उद्युधो तव स्वप्रकाशो भवति ३
जागृह्णित्वं जागरणशीलत्वं तव अतः इष्टापूर्त्रे संसृष्टेया अर्थात् यजमानेन सह अयं
च अयं यजमानोऽपि इष्टापूर्त्रे संसृष्टो भवत्विति शेषः इष्टं यागादिपूर्त्रे तडागादि य
द्वा अयं बुधः तथा च अयं बुधोऽप्युद्युधो भवत्वित्यर्थः तेन बुधप्रकाशकतामंत्रस्य सं
भवति ततस्तस्मिन्सधस्थे सहस्रान्ने आदिसंलोके किं त्वत्ते श्रुतं तस्मिन् सर्वो
रुष्टे दृश्यते अतिश्रद्धया श्रद्धां क्रमविनाति क्रतुमज्ज्ञाने पुण्यदीदयद्यद्यवसकृत
प्रजाततदस्मात्पुण्यविणंधे हि चित्रं देवदृश्यते कृते प्रजातक्रतास्त्यात्प्रजात इति

आधेहि

कृतप्रजातः तत्प्रविणं अस्मासुधेदि जविणं किं तत्तं चित्रं नानाविधं तत्किं यत्
अतिशयेन अर्थः ईश्वरः अर्हात् पूजयेत् यच्च धर्मं तत्वितातिशो संतेयत्त
नेष्टु क्रतुवत् यज्ञवत् अलीष्टजनकत्वेन वितातियवशावसंश्रवणवलेन दीद
यत् दीप्यते यस्य रक्षितारो न वंतीत्यतिशयः ॥ अनासुरिष्टुतो रसं ब्रह्मण्य
पिवत् क्षत्रं पयः सोमं प्रजापतिः रुतेन सत्यमिन्द्रियं विद्यानं शुक्रमंधस इन्द्र
स्येन्द्रियमिदं पयोमृतं मधु ॥ प्रजापतिः प्रथमशरीरी अनासुरद्विर्लक्षणो अ
नस्यद्विर्लक्षणस्य रसं परिस्रुतः स्वर्ध्याश्च रसं ब्रह्मणा त्रयीलक्षणे अपि ब्रह्म
पयः सोमं च अपि ब्रह्म क्षत्रं च अपि ब्रह्म अन्नपातं वशीकरणं सर्वमेतत् समे अने
न चरुतेन तत्संज्ञातं यत् सोमं इन्द्रियं वीर्यं संज्ञातं किं भूतं वीर्यं विद्यानं पानयो
ग्यं एवं च अंधसः शुक्रं रेतो लिनं अनासं तूवतमित्यर्थः अथवा इदं पयः इन्द्र

अ

शिवः
एए
लोहितारवि
सं पदा

स्पष्टं प्रियं अमृतं मधुवनवात् शन्नो देवी रिति प्राप्ते व्याख्यातं कथानश्चित्रं च
 सुवर्हती सदा वृधः सखा कया शविष्ठया वृता वित्रश्चापनी पद्मः कया कृत्वा
 केन तर्पणेन नः अस्माकं सदा वृधः सदा कालं वर्धयिता सखा वसुवत् भूयात् श्रेष्ठ
 वदिता कारो ग्रे वृता सह संध्यते कया च आ वृता कर्मणा सदा वृधः सखा वभूयात्
 आ वृता किं तूत या शविष्ठया शचीति कर्मनामा अतिशयित कर्मवत्या ॥ केतुं क
 स्वर्ग केतवे पेशो मर्या अपेक्षते समुच्चिर जायथा ॥ हे केतो अज्ञानाय केतुं ज्ञा ॥ अकेतवे
 न कृण्वन् ऊर्ध्वं न विद्यते केतुर्ज्ञानं यस्य सः अकेतुः अपेक्षते अरूपाय मर्या मर्या
 यमनुष्णाय पेशः रूपं कृण्वन् एवं गुप्तशरीरः सन् उषति उषेतिः समजायथां सह
 जातो तव सि ॥ इति नवग्रह मंत्र व्याख्यात ॥ अथाधिदेवतानां अंबकं यजामहे इ
 ति श्रीश्चते इति व्याख्यातं यदक्रंदः हे अर्धं च अश्चते तव मदिमं न उपरूपं संस्तव

हेतुः तस्मात्तंकाविवक्षेनस्यपक्षौऽवाप्तोपमः मेतै हरिणोवाहूवाहूश्चत्र
 वाहूशब्देनाप्रवरणव्यमुच्यते तथाच यथापक्षेत्स्यांशेनः प्रशंसनाय प्रशंसंग
 छति तेनतौतस्यस्कृतिहेतु एवंहरिणोपिबाहुत्वांशीघ्रगच्छति तेनतौतस्यस्कृति
 हेतु नथावापितत्किंयत् प्रथमंजायमानः सन् अकंदः शष्टमकरोः अष्टमेधेक
 मणि साधत्वेन विशिष्टसाधनमहमित्येकं प्रकारेण किं कुर्वन् समुद्रा इह नृज
 नूततवापुरीयातजलात् विहोरगात्मसिमाख्यातं आब्रह्मन्वाहूणो ब्रह्मवर्चसी
 अजायतां शङ्कराज्यः श्रृंगमोतिव्याधीमहारथो जायतां दोष्प्रदीधेनुर्वोर्दानद्वानां
 सुः सप्तः पुरंधिर्धौषाजिभूरप्येष्टा सत्यो सुवांस्ययजमानस्य बीरो जायतां निकर्मेनि
 कामेनः पर्जन्यो वर्षतु फलवसाधधयः पयंता मितियोगः क्षेमनः कल्पतामिति ॥
 (योगक्षेमावैतत्रकल्पतेयत्रैतेनयजेनयजतेत्कृत्वाः पजानां योगक्षेमो नवति) हे

* बुलवर्चसी *
* वेदिद्विषा *

- दुग्धवती -

ब्रह्मन् अस्मिन् अस्माकं राष्ट्रे देशे ब्राह्मणः ब्रह्मवर्चसी अजायतां ब्रह्मवर्चसं वेदस्तदस्या
स्त्रीति वेदवानित्यर्थः अजायतामिति आब्रह्मनित्ये सनेनाज्ञा संवध्यते वेदसाध्याः
सर्वोऽक्रियाः इति प्रथमं सर्वं आश्रयते किंच राजन्यः क्षत्रियः स्तैरः अजायतां रथेनैके
नयः शत्रून् साहंकारे ब्रजसत्तमहरथः सविज्ञो युधशास्त्रविशारद इत्यादिप्रति
पादितः किंच धेनुर्गोदोम्ब्री अजायतां किंच अनङ्गान् दृष्ट्वा नः वोढा सकटाद्युहा
दकः अजायतां किंच सप्तिः अश्वः शीघ्रश्च अजायतां ओषास्त्रीपुंभिः उत्कृष्टरू
पवती अजायतां वीरः युधवीरः दानवीरो दयावीरश्च अस्य यजमानस्य रा इति
सर्वत्राचेति किंच नः अस्य यजमानस्य निकामेनिकामे देशे देशे यजन्मः मेघः अलि
मस्य वर्षन्तु ओषधयः फलवत्यः पयंतां किंच योगः क्षेमश्च कल्पतां कल्याणतानवतु
च लघ्वलोत्तोयोगः लघ्वपरियालनं क्षेमः स योषा इन्द्रसगणो मरुद्भिः हे इन्द्रयसं

इन्द्रयसं ३७७
कुशलेः मुनि
याधी प्रत्येन
अधनशीलः
महावयस्य जाय
तां महारथः ५

वः सह तत्त्वोपवीतिः प्रकः ५ः सह संगणः समान गणः भूता मिलित्वा सोमे पितृ तत्तत्त्वं ब्रह्म ब्रह्मनाशको भविष्यति ॥ २४ ॥
 ॥ द्वा नृ जानाने स्त्विसोमे भिषीत्वा प्रावृचवृचमुखा नृ जहिन प्रापः अथ मेघः संग्रामात् अपनुदस्व दिप ५१ ॥
 तः ५२

स योषा समान पात्र लो जतः अर्थात् देता वशिष्ठ शत्रून् अप्रिय मो अस्या दे अर्वन् अ
 श्वय मो सि आदि सो सि त्रितो सि त्रिस्थानः इन्द्रश्च त्वमसि केन निमित्तेन युह्येन व्रतेन
 प्रकृष्टेन कर्मणा यज्ञेनेति यावत् किंच त्वं सोमेन सह समया मध्येन विष्टकं यति सि
 नः सोमांग संनिज्ज्मर्थः तथा च ते तव दिवि स्वर्गे त्रीणि बंधनानि रुग्यन्तुः सामा
 त्मकत्रयी लक्षणानि अहं वेदंति ब्रह्मवादिन इति शेषः एवमश्वः सूर्य ते कार्ष्णि र
 सीति काती स्त्रान प्रकरणे व्याख्यातं चित्रावसो रवे मम स्वस्ति अग्राल मस्तु स्वस्त्वा वते पारं अग्नी
 त्रावसुरिति श्रुतेः हे चित्रावसो रात्रे मम स्वस्ति अग्राल मस्तु स्वस्त्वा वते पारं अग्नी
 यथा ध्रुवां चित्रावसुरादेन रात्रिरुच्यते अथ प्रसिद्धे वनात् अग्निं इत मिति व्या
 ख्यातं अस्वंतर मृतं अश्वा नति विवति अस्म्यंतः अमृतं अवस्थितं वर्तते अमृतं य
 जं अवस्थितं वर्तते हे अश्वाः ते वयं वाजिनः अन्न वंतः न वत् वाजमन्नं यं द्वां तरे

शिवः
 १०९

हेतुविधि

अथाप्रशस्तिषु लोकेषु प्रशस्तेषु अपि न वत् किं वदेदेवीः आपः देवः आपं पोवा
ऊर्मि कल्लोलः तेनायमश्वः वाजमनं सेतु सनुयात् संतजेत् यवसिनुपात् वधी
यात् सिनोते संनोते वा एतद्रूपं लिङि कल्लोलः किं ततः प्रपूत्रिः प्रकर्षेण त्वरण
शीलः ककुब्मान् जनतः जनतो वृषसंस्कंधप्रदेशः ककुब्बद्धेनो यते तनुल्यत्वात्
ककुब्बद्धेनो न त उच्यते वज्रसिरुदकैः कृत इत्यर्थः वाजसा वाजसंतकः वाज
मनं स्योनाद्यिविनः अस्माकं स्योना सुखरूपा न व अनृक्षरा न व साधवस्थि
सिर्तवेत्यर्थः न विद्यते नृरेयस्यासा अनृक्षरा नृक्षरः कंटकः निवेशिनी च स व
साधवस्थितिर्तवेत्यर्थः यच्छानः शर्मसप्रथाः न अस्माकं शर्मयच्छ शर्मशरणं
सं किं ततः सप्रथा सर्वतः पृथुः इदं विस्मृति श्राद्धप्रकरणे व्याख्यातं त्रातारमि
दं अतः हेतो इदं कथामि आकथामि इदं किं ततं त्रातारं संरक्षितारं यतः पुनः किं

अविता रं अवनकर्त्तारं द्द्वो द्द्वे आका ने आका ने सुद्वं शो सना कानं शूरं विक्रान्तं
 शक्रं पुरु रूतं पुरु शक्षो बज्रवचनः संदं प्राः नः अस्माकं स्वस्ति धातु दधातु पुनः किं
 तूतः इन्द्रः मघवामघं धनं तवान् निष्ठुत्वा चायवा बुद्धे वयो यतः सुवतः अतिषे
 कं ऊर्वतः जनस्पृष्टं गंतासि अस्तं वां वीमि निष्ठुत्वा नृगणवान् तूत्वा अगहि आ
 गच्छ अयमपि शक्रो ग्रहः तेषां प्रति आया मि आ गच्छतु वचनव्यसयश्चां दसः तथा च
 शुक्रादीनां ग्रहाणां त्वमेव स्थानमित्यति प्रायः प्रजापतेन देवजायते त्वत्त्वतः अ
 न्यं देवता विशेषः तानि विश्वारूपाणि विश्वानिरूपाणि अर्थावर्त्तमानानि तानि तानि
 चक्षत तत्तद्विष्यामि परितः सर्वतो लावेन न वक्ष्व तत्त्वमेव सर्वं वरावरमयः नान्यदस्म
 र्थाः यथा न वक्ष्व विश्वानिरूपाणि कर्त्तुं न शक्नो न वक्ष्वे मर्थः अतः यत्कामावयंते
 त्वं जुजमानः अस्माकं तदस्तु किंच तेन वयं रवीणां धनानां पतयः स्यामः सवेमः ॥

शिवः
 १०२

नमोऽस्मिन्सर्वेस्योवेकेचष्टथिवीमनु तस्यःसर्वेस्योनमोऽस्मिन् केयेकेचनष्टथिवीअनु
 ष्ठथिव्यावेवअंतरिज्ञेयेचष्टिविस्वर्गेसंतितेस्यःसर्वेस्यःनमःआदरार्थंपुनर्ग्रहणं
 ब्रह्मज्ञानंप्रथमं ब्रह्मआदिसरूपंप्रथमंपुरस्तात्प्राच्यादिशिब्रह्मज्ञानंविजयते
 ततोऽनंतरंसीमंतः मर्यादातःमध्यस्थानाःशुरुचःसुरोचमानान्इमान्लोकान्
 स्वप्रकाशेनविश्रावणंआवृणोति विवृताःकरोति सुबुध्नाइति सएवादिसःबुध्नाः
 उभमादिशंआवृणोति बुध्नमंतरिकंतत्रतवाबुध्नाउपमीयंतेआसुस्थितानि
 सूतानीसुपमादिशः किंत्तुताःअस्यविष्टाःअस्यजगतःविष्टाविविधंस्थानं विवि
 धंतिष्ठंतस्यैमिति विष्टाः किंचसतःविद्यमानस्यअसतःअमूर्तस्ययोनिःस्थानं
 अमूर्तस्याप्रत्यक्षस्यवाक्यादेःआदिसःकिंत्तुतःवेनंकिंतःमेधावीवाएवंदिशःलो
 कंत्तुतानिवाआदिसएवातिवनक्ति नान्यइतिस्मृत्यःस्मृत्यते अथलोकपालानां

१५

अतारमिंमितिमाख्यातं अमिहृतमित्यपि असियमइत्यपि ह्यतइत्यपि इ
मंमइत्यपि वातेवामनोवागंधर्वः अश्वंशुनक्तिवात्राष्टः समुवयार्थः हेअश्व
एतेत्वांसंजंतुइत्यध्याहार्यं एतेकेवातोवासनश्चागंधर्वाः समविंशतिश्चनक्षत्रा
णीत्यर्थः त्वयिजवंचदधातुत्त्रहेतुः तेअग्रे प्रथमंश्चमजुंजन्तेअस्मिन्जवंवेगं
आदधुः आदितवंतः तथाचवातादयः एवंपूर्वमश्चमयुंजन्तएवत्त्रवेगंआद
धुः अतस्मएवत्त्रतवंतंयुंजंतुतेचत्वयिजवंआदधवितिवाक्यार्थः कुविदंगष्ट
देसोमअंगहोत्रं कुवितइतिक्षेत्रे यथायवमंतः ग्रहीतयवाः केचित्जनपदाः
यववितर्केदांतिलुंजंतिदातुंजने किंरुत्वा अनुपूर्वं अनुपूर्वेणविद्युयष्टय
हृत्यनिश्चित्येत्यर्थः एवंइहएवायजमानां यवइवतोजनानिलोऽप्यानिवसूनि
कएतुदिऊरुकेषां येवर्हिषोवर्हिस्थितायजमाना पुक्तिंयजंतिनमः अनंहवि

इह

नमः

शिवः
१०३

लक्षणां यदीत्वा उक्तिं योगां स्वाहादिकं विधाय यजंति यागं कुर्वन्ति तमीशानं त
 ध्यातुं ईशानं रुद्राधिपतिं अवसे अवनाय तर्पणाय वयं रुमहे आकायामः ईशा
 नं किं तत्तं जगतः जगमस्य तस्युषः स्यादस्म्यपतिं पुं किं ० धियं जित्वं धिया बुध
 जित्वं तिषीणाति धियं जित्वः यदा कर्मणा जित्वं ति तथा कथं यथानः अस्माकं
 प्रधासूर्यः वेदसाधनानां दृष्टे वर्धनाय असत्तयात् किंच अर्धः अनुपदिं स्यात्
 मूरक्षितालवंबुषा युः पालयिता वलवतु स्वस्तये च तवतु नमोस्त्विति आख्यातं
 वस्य जज्ञाममिति च विश्वकर्म प्रविषा वर्धनेन ॥ हे विश्वकर्मन् अनेन हविषामहा
 वृतीर्येन वर्धनेन वर्धयित्वा इन्द्रं जगतस्त्रातारं अरुणोः कृतवानसि तस्मै वर्धाप
 दीं पूर्वविषां मनुष्यावशिष्टप्रवृत्तयः समनमंत सन्नता इदानीं तना अपि किंच य
 थायतः पंचमर्थे कारणात् अयमिन्द्रः उग्रः उगीर्णवज्रः विहयः असत् अतव
 वंस्तु प्रभावात्

* अवधं च
 तवानसि

गणपतिपूजायाः प्राकाशाश्वनीचेति ॥

६६

सुप्रताकस्य
सुमुखस्य
सुप्रताकस्य
नमस्तुते ॥

त विविधेषु कार्येषु आरूढ्यत इति विद्वत्समाख्यविः सामर्थ्यात् इन्द्रस्यायं प्रभा
व इत्यसि प्रायः अथ विनायकादियं वक्तव्यं गणानां त्वा अवे अवे कवे वातो वेति च व्याख्यातः
ऊर्ध्वस्य अस्मिन् प्रजायति रूपस्य ऊर्ध्वदेवमानसमिद्योः सवंति शोचोषि अर्धं
षि ऊर्ध्व ऊर्ध्वनिष्ठकायलानि वसवंति किंचिदमत्तं माद्युमन्त्रं निःश्रेयः किं तत्
स्य सुप्रताकस्य स्तनोः सुप्रसूता तस्य सत्येव मग्निधारयति एवं तत्तं वदितुं शक्यमिति
वाक्यशेषः अश्विनोः सैष्ये ते जसे वत्सवर्चसाया निषिञ्चामि निषकवैद्यस्तस्य
कर्मसैष्यं अश्विनोः अश्विनी कुमारयोः सैष्येन निषककर्मणा त्वमनिषिञ्चा
मि किन्त्यर्थवत्सो ते जसे वत्सवर्चसाय वेदाय अथ वं इन्द्रकायकः आषाढं यु
क्तं देसो न जयंतं त्वां अर्थान् परमैर्न्य अमुमदे उसा हयामः त्वां कथं तत्तं आषा
ढं असेनं अनमसि तत्तं वा यु मु यु वे एतना सुसेना सुपथिया लयितारं एषा

शिवः
१०५

॥

जनपूरणयोरित्यस्यैवैतद्वृत्तं पु. स्वर्गस्वः स्वर्गसनीतीति स्वः सातं स्वर्गं अशां
 अयांसनितारं हजितस्य वलस्य गोपांगो पारं नरेषु जां जयतेरेतद्वृत्तं संयामेजे
 तारं पुष्टिर्तिस्ववासं सुश्रवं कल्याणकर्तृत्वेन प्रसिद्धं सोमो धेनुं सोमस्तस्मै धेनुं
 ददाति सोम एवावर्ततां अश्वं ददाति आश्वं शीघ्रगतिं सोम एव वीरं पुत्रं ददाति किं
 त्वत्तं पुत्रं कर्मण्यं कर्मसु साधुं सादस्यं सदनं ददेसाधुं विषयं यजे साधुं सत्तेयं स
 तादं पित्र्यश्रवणं पितुरनुज्ञाशासने स्थितं विनीतं तस्मै कस्मै अस्मै सोमाय यः
 यजमानः ददाशतं ददाति त्वमिमा ओषधीः सेहा हे सोम इमाः विश्वाः सर्वा ओ
 षधीस्त्वं अजनय जनय सित्वं उरविस्तीर्णमैतेरिहं आततं विततं वा न सित्वं यो
 निषातमं विषयं विदुषोषितमस्त्वमेवायनयसीत्यर्थः स्मृतिः देवेन मो मनसा

५३५: ॥ ५३५ जनपूरणयोरित्यस्यैवैतद्वृत्तं पु.

२०

देवतेति प्रैसेतदितलोयश्चांदसः देदेवदेसोमदेवेन मनसानः अस्माकंसहसा
 वत्सहस्रत्वंवत् आकारश्चांदसः रायोधनस्य असिसांगं अक्षियुधनिर्गमतिकर्म
 गोमध्येयदाते अंतर्लोवतण्यर्थो गृह्यते तेन अक्षियुध अक्षिगमयदेहीसर्पः
 एवंदानप्रवृत्तंत्वांमांकश्चित् आत्मवत्प्रतिवधीयात् तनतिप्रतिबंधार्थः कृतस्व
 मेवमुच्यसे इतिचेत्त्यतस्त्वंवीर्यस्वकीर्यवीरकर्मणः इशिषे इश्वरोसि उत्तय
 लोकप्राप्तार्थं प्रविदिम्य आध्ययगमं कुरु गविष्टौ गोशोनात्रैसु स्थलोकउ
 च्यते तथाच स्वर्गोपलब्धोऽयं प्रभूतां प्रविक्रियार्थास्वर्गप्रयामंतथा ऊर्ध्व
 तिवाक्यार्थः

किं च ॥ ३ ॥ अक्षियुधः

शिवः
 १०५

मन्त्रार्थदीपिकायां न

हलायुधे मेरु अटेपि वार्षासतो विधयो म

प्रातःप्रस्तावः

